

David Peck–David Whitlow

Személyiség- elméletek

David Peck—David Whitlow

Személyiségelméletek

DAVID PECK ÉS DAVID WHITLOW

Személyiségelméletek

DAVID PECK ÉS DAVID WHITLOW

**Személyiség-
elméletek**

GONDOLAT · 1983

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült

David Peck and David Whitlow
Approaches to Personality Theory
Methuen Co. Ltd., 1975

Fordította

PRESSING LAJOS

Szakmailag ellenőrizte
és a fordítást az eredetivel egybevetette

KARDOS LAJOS

A borító fotóját John Hedgecoe készítette

ISBN 963 281 233 6

© 1975 David Peck és David Whitlow
© Pressing Lajos, 1983. Hungarian translation

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Alföldi Nyomda, 6702.66-19-2
Debrecen, 1983

Felelős vezető: Benkő István

Felelős szerkesztő: Siklaki István

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Hodu Pálné

Megjelent 8,8 (A/5) iv terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint

Tartalom

1. BEVEZETÉS A SZEMÉLYISÉGELEMÉLETBE	7
2. A PSZICHOANALITIKUS SZEMÉLYISÉGELEMÉLET ..	23
3. SZEMÉLYKÖZI (INTERPERSZONÁLIS) ELMÉLETEK	43
4. TÍPUSANOK ÉS VONÁSELEMÉLETEK	68
5. SZŰK TARTOMÁNYÚ ELMÉLETEK (1)	97
6. SZŰK TARTOMÁNYÚ ELMÉLETEK (2)	119
7. A SZEMÉLYISÉG SZOCIÁLIS TANULÁSELEMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE	143
8. ZÁRÓMEGJEGYZÉSEK	164
IRODALOM	169

1.

Bevezetés a személyiségelméletbe

A mindennapi beszédben gyakran úgy beszélnek valakiről, mint aki „kiemelkedő személyiség”, vagy mint akiből „hiányzik a személyiség ereje”. Azt értik ezen, hogy az illető nagy hatású, eredeti, meghatározó egyéniség, vagy hogy kissé unalmas, száraz, egyénietlen figura. A pszichológusok azonban sokkal körülhatároltabb, szakmaibb értelemben használják a „személyiség” szót. Pszichológiai értelemben a kiemelkedő személyiségnek nincs „nagyobb” vagy „több” személyisége, mint a másoknak, éppúgy, ahogyan egy élénkpiros színű kabátról sem mondhatjuk, hogy inkább van színe, mint egy szürkésnek. Minden tárgynak van valamilyen színe; s minden embernek van személyisége. A különbség nem a mennyiségben, hanem a milyenségben van. A személyiség szó köznap használata ezért nem esik egybe a pszichológuséval.

Vajon mit értenek akkor a pszichológusok a személyiség fogalmán? Itt máris ingoványos területre érkeztünk. Maguk a pszichológusok között sincs a szónak egységes, általánosan elfogadott használata; sőt (amint a későbbi fejezetekben látni fogjuk) vannak, akik szerint abban az értelemben, ahogyan a pszichológusok a szót rendszerint használják, olyasmi, mint személyiség, nem is létezik. A pszichológusok zavarba ejtően sokféle módon próbál-

ták megközelíteni a személyiség fogalmát, s ugyanúgy zavarba ejtő a létező meghatározások sokfélesége. Mielőtt ennek okait szemügyre vennénk, próbáljunk meg legalább egy hozzávetőleges képet kialakítani arról, hogy mit is értenek a pszichológusok ezen a kifejezésen.

A legtöbb szakember egyetért abban, hogy a legfőbb ha nem az egyetlen mód a személyiség tanulmányozására annak a megfigyelése, hogy az emberek mit tesznek, vagy milyen cselekvésre mondják azt, hogy jellemző rájuk. A megfigyelés irányulhat közvetlenül valakinek a viselkedésére – jegyezve, hogy az illető éppen mit tesz – vagy lehet közvetett (pl. kérdőívek tételeire adott válaszok összeszámlálása). Alapvető előfeltevés, hogy a személyiség fogalma valamiképpen összefüggésben van az- zal, amit az emberek tesznek vagy amit átélnek. A másik gyakori előfeltevés az, hogy a személyiség entitás; vagyis ténylegesen létezik, s nemcsak egy alkalmas rövidítés az ember viselkedésének összefoglaló megjelölésére. Egy harmadik előfeltevés, hogy a személyiség viszonylag rögzített és állandó, helyesebben létezik egy „mag”, amely viszonylag kevésbé változik, s csak a felszíni sajátosságok azok, amelyek módosíthatók. Gyakran – de nem mindig – kellőképpen hangsúlyozzák azon helyzet szabályozó szerepét, amelyben a viselkedés megnyilvánul.

A fenti előfeltevésekből kiindulva, a legtöbb személyiségkutató megelepszik a személyiség olyasfajta meghatározásaival, mint például „az egyénnek azok a strukturális és dinamikai sajátosságai, amelyek a helyzetre adott jellemző válaszaiban tükröződnek” (Pervin, 1970); „az egyénnek azok a viszonylag tartós és stabil sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őt más emberektől, s egyben a jövőbeli viselkedésére vonatkozó előrejelzések alapjául szolgálhatnak” (Wright és munkatársai, 1970); vagy „azoknak a pszichofizikai rendszereknek dinamikus szerveződése az egyénen belül, amelyek meghatározzák jel-

lemző viselkedését és gondolkodását” (Allport, 1961). Néhány pszichológus nagyon tágan határozta meg a „személyiséget”, úgyhogy a fogalom gyakorlatilag mindent felölel, amit egy személy tehet vagy ami benne megtörténik, kezdve attól, hogy hogyan old meg problémákat, vagy hogyan rendezi el ellentmondó gondolatait, egészen azokig az élettani működésekig, amelyek érzelmeltő helyzetekre adott reakcióit kísérik. Bár az ilyen felfogások mellett is találhatunk érveket, a pszichológusok többsége valószínűleg a fentebb megadottakhoz hasonló definícióval fog egyetérteni, hangsúlyozva az egyén társas vagy személyek közötti összefüggésben megnyilvánuló viselkedésmintáit. A személyiségkutató számára rendszerint csak azok a viselkedésformák érdekesek, amelyek jellemzőek a személyre (vagyis megkülönböztetik őt más emberektől), továbbá többféle helyzetben is megnyilvánulnak s tartósan jellemző rájuk.

Miután a személyiségkutatóknak ugyanaz a vizsgálódási területe (az ember), ugyanazon jelenségek érdeklik őket (az ember viselkedése), s nagyrészt ugyanazokat a célokat próbálják megvalósítani (a jelenségek leírását, megértését és előrejelzését), érdemes megvizsgálni, hogy miért alakítottak ki olyan sokféle megközelítést és meghatározást. A legfőbb oka ennek valószínűleg az, hogy az emberi viselkedés hihetetlenül összetett, s nemcsak egy tényező, de még csak nem is a tényezők egy halmaza determinálja, hanem hatalmas számú, különböző szintű meghatározó tényező létezik. Lévén, hogy a vizsgálódás köre ilyen összetett, a különböző megközelítések az emberekkel kapcsolatos megfigyelések különböző fajtáira helyezték a hangsúlyt, ami elkerülhetetlenül tükröződik a különfajta személyiségelméletekben.

A tárgykörnek ez az összetettsége azonnal szembeötlő, ha egy pillantást vetünk arra, hogy a pszichológusok

hány különféle területét tanulmányozták a személyiségnek (nemegyszer meglehetősen önkényesen): vizsgálták a személyiség fejlődését, a személyiség dinamikáját, a személyiség felmérését, a személyiség szerkezetét, a személyiség alkalmazkodását stb. Kicsit olyanok, mint ha tíz vak ember körülvenne egy elefántot, mindegyik kinyúlna, és megtapogatná a hozzá legközelebb eső részét, majd elkezdenének elméleteket gyártani arról, hogy mi is az. Külön-külön teljesen helytálló lehet valamennyiük leírása és gondolatmenete, azonban keveset tudnak majd mondani a teljes elefánt felépítéséről és összműködéséről.

A személyiségkutatók nemcsak hogy az emberi viselkedés különböző oldalait választják ki a megfigyelés számára, de ráadásul még különböző eszközöket is vesznek ehhez igénybe. Vannak, akik a kötetlen beszédből történő mintavételt használták fő vizsgálóeszközként, s vannak, akik papír-ceruza kérdőívekre adott válaszok bonyolult matematikai elemzéséből indultak ki; mások egyszerűen megszámozták különböző viselkedésformák előfordulását, s olyanok is vannak, akik a test méretéből és alakjából próbáltak meg kiindulni. Így valójában olyasmi, mint a személyiség elmélete – az elméletnek abban az értelmében, hogy az felölelné az emberi viselkedés valamennyi oldalát –, nem is létezik; ehelyett létezik számos különféle elmélet, amelyeknek fő érdeklődési területe a személyiség körébe tartozik.

Hogy egy kutató a viselkedés mely oldalait választja ki vizsgálódása számára, s milyen eszközöket vesz ehhez igénybe, azt részben saját rejtett előfeltevései határozzák meg arra vonatkozóan, hogy egyáltalán mi is az emberi viselkedés. Az ember mibenlétére vonatkozó meggyőződése határozza meg, hogy az emberi viselkedés mely sajátosságait tartja fontosnak és tanulmányozásra érdemesnek, s melyekről véli úgy, hogy azok lényegtelenek, és

nyugodtan elhanyagolhatók. Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy mi is a személyiségelmélet feladata. A következőkben erre térünk rá.

A személyiségelméletek feladata

A tudományos elméletek egyik feladata az, hogy felhasználhatóvá tegyék és a többi ember számára közölhető formába rendezzék a valamely területen összegyűlt ismeretanyagot. Az elmélet alkalmas módja a tények összehangolásának; lehetővé teszi, hogy hipotéziseket fogalmazzunk meg, s a rendezett ismeretanyagot új körülmények között, a felvetődő új problémákra alkalmazzuk. Az elméletek arra lennének hivatva, hogy a bennük foglalt feltevésekből kiindulva meg tudjuk magyarázni a múltat, s előre tudjuk jelezni a jövőt. Ami valamikor hasznos elmélet volt, nem biztos, hogy később is az marad; időnként fel kell adni a régi elméleteket, s olyan újabbakat kell a helyükbe állítani, amelyek jobban meg tudják magyarázni a megfigyelt tényeket. Egy elmélet feladása azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy meg kell tagadnunk az elmélet alapjául szolgáló megfigyelések érvényességét. A fizika elméleti alapjai a későbbi újrafogalmazások során óriási változásokon mentek keresztül, s ez fokozatosan alámosta az egész elméleti építményt; mindazonáltal, amikor felkattintjuk a villanykapcsolót, a fény továbbra is ugyanúgy kigyullad. Az elmélet tehát lényegében csak a tények egyszerűsítésének, általános törvényekké és hipotézisekké való rendezésének alkalmas módja.

A személyiségelméletek ugyanazt az általános célt szolgálják, mint a tudományos elméletek bármely más típusa. A személyiségelmélet sajátos feladatait illetően, a legkülönbözőbb irányzatok képviselői is egyetértenek. Több-

nyire ki szokták emelni, hogy az elméletnek fontos jelenségekből kell kiindulnia, a lehető legkevesebb előfeltevés segítségével kell megmagyaráznia a tényeket, további kutatásokat kell inspirálnia, be kell tudnia építeni a már ismert tapasztalatokat, egyszerűsíteni kell az emberi viselkedések bonyolultságát és így tovább. Levy (1970) szerint mindezek az ismérvek három átfogó osztályba sorolhatók, s az ezeknek tulajdonított fontosság, a személyes megítéléstől függően, már nagyon különböző lehet. Az általa leírt három csoport a következő: szubjektív megítélésen alapuló, logikai-ismeretelméleti és tapasztalati ismérvek.

Szubjektív megítélésen alapuló ismérvek

Amint az elnevezés is sugallja, ezek az ismérvek személyről személyre mások lehetnek; nincs egy objektív mérce, ami alkalmazható lenne, ez azonban nem csökkenti szükségszerűen az idetartozó ismérvek fontosságát.

A személyiségelméletek például különböznek egymástól abban, hogy „mennyire kiterjedt területet” ölelnek fel a jelenségkörből, s „mennyire fontos” a felölelt terület, és ezek a szempontok alapul szolgálhatnak egy elmélet megítéléséhez. Mindazonáltal nem lehet egyértelműen eldönteni egy elmélet átfogó voltának vagy fontosságának a kérdését. Így például egyes személyiségelméleteket azért ér gyakran bírálat, mert elmulasztották beépíteni az elméletbe a gondolkodás, a megismerési stílus, a késztetettségi állapot stb. jelenségeit, míg másokat azzal az indokkal bírálnak, hogy kevés gyakorlati megoldást kínálnak alapvető emberi problémákra. Az ehhez hasonló ismérvek alkalmazását nyilván a megítélő személyes elfogultsága vezérli, s tisztában kell lennünk e megítélések szubjektív alapjával. Azonkívül ezeket az ismérveket csak a személyiségkutató céljával összefüggésben szabad tekin-

tetbe venni. Méltánytalan lenne a személyiség fizikai alapjai iránt érdeklődő kutatónak szemrehányást tenni azért, mert elmélete keveset tud mondani a tanulás gyorsaságáról; viszont jogos ez a bíráló, ha az illető a gyorsasággal mint a személyiség egy sajátosságával foglalkozik. Tehát a bírálatok értékelésekor nem mindegy, hogy arra irányulnak-e, aminek egy elmélet vallja magát, vagy pedig arra, aminek a bíráló vélekedése szerint az elméletnek lennie kellene.

Logikai-ismeretelméleti ismérvek

E kritériumok az elmélet világos és egyértelmű kifejtését követelik meg úgy, hogy annak alapján ellenőrizhető előrejelzések legyenek megfogalmazhatók. A jól felépített elméletnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy belőle logikus következtetéseket vonjunk le, s ezek érvényességét tapasztalati módon tudjuk ellenőrizni. Így tehát az elméletnek nem szabad olyannak lennie, hogy belőle kiindulva ellentétes hipotézisek legyenek felállíthatók ugyanarra a jelenségre vonatkozóan, hanem ellenkezőleg: logikailag következetesnek kell lennie, vagyis a benne foglalt valamennyi előfeltevésnek és törvénynek teljes mértékben összeegyeztethetőnek kell lennie az összes többivel.

Ha ellenőrizhető következtetések vonhatók le, akkor ez maga után vonja azt a követelményt is, hogy a várakozástól eltérő eredmények esetén lehetőség legyen az elmélet módosítására, vagyis az elméletnek rugalmasan kell igazodnia. Az elméletek lényegéhez tartozik, hogy az új tények fényében megváltozzanak. Az elmélet éppen az új tények révén gazdagodik, csiszolódik vagy kerül elvetésre, és hasznossága részben attól függ, hogy mennyire képes beépíteni magába az új megfigyeléseket.

Az elmélet további ismerve az általa elindított kutatások sokfélesége. Amint Hall és Lindzey (1957) *Személyi-*

ségelméletek című, nagy hatású kézikönyvükben megfogalmazták, „a [személyiség]elméletek gyümölcsözőségének megítélésében az elsődleges szempont az, hogy mennyire hatékonyan szolgálnak a kutatások ösztönzőiként” (27. 1.).

Tapasztalati ismérvek

Lehet az elmélet kiterjedt, felölelhet fontos területeket, lehet belsőleg ellentmondásmentes, s vezethet ellenőrizhető előrejelzésekhez; érvényességének döntő próbája azonban mégiscsak az, hogy meg tud-e felelni a tapasztalati követelményeknek. Mert ha nem, akkor lehet ugyan érdekes, de mint elméletnek nem sok értelme van. Mit is értünk hát tapasztalati ismérveken? Alapjában véve azt, hogy mennyire válik be az elmélet két fő vonatkozásban – az érvényesség és az alkalmazhatóság tekintetében. Az *érvényesség* (validitás) felméréséről akkor beszélünk, amikor megpróbáljuk az elmélet elgondolásait vagy a belőle levont következtetéseket más, független forrásból például kísérletekből – származó információval összevetni és igazolni. Például valamilyen elmélet alapján megjósoljuk, hogy egyenes összefüggés van az extroverzió és az alkohol hatására való fogékonyság között. Ezt úgy ellenőrizhetjük, hogy ugyanannyi alkoholt adunk különböző mértékben extrovertált embereknek, s felmérjük az alkohol hatását, mondjuk, a szem és a kéz együttműködését igénylő feladatok vagy fejszámolási feladatok megoldásának a képességére. Ha az elmélet helytálló, akkor az alkoholosan befolyásolt extrovertáltak kevesebb helyes választ fognak adni a számtani feladványokra, és gyengébb hatásfokú lesz náluk a szem-kéz koordináció. Amikor ehhez hasonló vizsgálatokkal sikerül alátámasztani egy elméletet, nem szabad azt gondolnunk, hogy az elmélet mint egész bizonyult érvényesnek; csupán egy bi-

zonyos területen tett előrejelzés nyert megerősítést. Továbbmenve, ha az előrejelzés nem bizonyult helyesnek, az nem jelenti az egész elmélet tarthatatlanságát, csupán arra figyelmeztet, hogy az elmélet némely pontjának a módosítására van szükség.

Az *alkalmazhatóság* arra vonatkozik, hogy mennyire bír értékkel az elmélet a felhasználó számára. A személyiségelméletektől joggal várható, hogy hasznos ismereteket nyújtsanak a lelki rendellenességek gyógyításához, a személyi alkalmasságvizsgálatokhoz, az iskolás gyermekek viselkedésének a megértéséhez vagy a bűnözők megítéléséhez; vagyis azt várjuk tőlük, hogy hasznos segítséget nyújtsanak a gyakorlati problémák megoldásában. Az alkalmazhatóság nyilván függ a legtöbb – ha nem az összes – megelőző ismérvtől, ezek azonban önmagukban még nem biztosítékaik az elmélet gyakorlati használhatóságának. Tegyük fel például, hogy egy elmélet alapján elfogadható pontossággal előre lehet jelezni, milyen munkakör lesz a legalkalmasabb egy sajátos személyiségtípussal rendelkező ember számára. Ugyanakkor a személy egyszerű megkérdezésével ugyanezt megtudhatjuk róla – jóval gyorsabban és sokkal kisebb befektetéssel. Más szóval: az elméletek alkalmazhatóságának vagy értékének a megítélésekor figyelembe kell vennünk az ugyanazon döntéshez vezető egyéb lehetséges eljárásokat.

A személyiségelméletek értékeléséhez valamennyi felsorolt ismérv figyelembevételére szükség van. Ha azonban komolyan akarunk venni egy elméletet, s nemcsak tudományos agytornának tekintjük, amely messze eltávolodott a valóságos élet szükségleteitől, akkor az érvényességnek és az alkalmazhatóságnak különösen kiugró a jelentősége. A pszichológusoknak nem lenne szabad abba a beltenyésztéses gyakorlatba belemenniük, hogy kidolgoznak és továbbfejlesztnek személyiségelméletet, amelyek kizárólag más pszichológusok számára fo-

gyaszthatók, s teljesen figyelmen kívül hagyják a gyakorlati alkalmazás kérdéseit. A személyiség végül is az emberi viselkedéssel kapcsolatos, aminek tere rendszerint a pszichológiai laboratóriumokon kívüli világ. Az alábbi kísérletek világosan mutatják, mennyire fontos a laboratóriumban kidolgozott elméletek kipróbálása a valóságos élethelyzetekben: Asch (1958) egy sor laboratóriumi vizsgálatban kimutatta, hogy amikor vizsgálati személyeit különböző vonalak egymáshoz viszonyított hosszúságának megállapítására kérte, a személyeknek kb. 30%-a alkalmazkodott vagy igazodott néhány „beépített ember” nyilvánvalóan helytelen válaszaihoz. Később azonban, amikor Luchins és Luchins (1967) „természetesebb” körülmények között – például egy repülőtér várócsarnokában – megismételték a kísérleteket, nem voltak képesek ugyanilyen mértékű alkalmazkodást előidézni. Tehát az elméletek valóságosabb és természetesebb körülmények között történő kipróbálása nélkül a pszichológia nem juthat tovább az olyan kísérleteknél, amelyekből megismerhető ugyan a laboratóriumban mutatott emberi viselkedés, de amelyeknek kevés köze van az emberek másutt mutatott viselkedéséhez.

A személyiségelméletek értékelésekor az is az alkalmazhatóságnak mint fő követelménynek a figyelembevétele mellett szól, hogy a legtöbb személyiségtudós fenn hangsúlyozza elméletének gyakorlati hasznosságát; igen fontos annak a felmérése, hogy mennyire indokoltak ezek a kijelentések. Természetesen lehetséges, hogy egy elméletnek ma még kevés a gyakorlati haszna, később azonban hasznos alkalmazási lehetőségekre bukkanunk.

Naiv személyiségelméletek

Miért nélkülözhetetlen a pszichológusok számára a személyiségelméletek kidolgozása? Hiszen az emberek a mindennapi életben is állandóan felmérik egymást: megítélik a személyes megjelenést és a modorosságokat, meghallgatják, amit a másik ember mond, s megfigyelik, hogyan viselkedik különböző helyzetekben; majd pedig e megfigyeléseket összefüggésbe hozzák saját hallgatólagos személyiségelméletükkel, s következtetéseket vonnak le az illető tartós diszpozícióira és mögöttes indítékaira vonatkozóan. Igen sok bizonyíték szól azonban amellett, hogy a másik ember viselkedésének e szubjektív felmérése rendkívül könnyen vezet tévedésekhez, s még az olyan viszonylag jól körülírt helyzetekben is, mint amilyen egy interjú, igen kicsi a felmérés pontossága.

Például a másik emberrel kapcsolatos rejtett elvárásaink igen erősen befolyásolhatják mind az illető megítélését, mind pedig a feléje irányuló saját viselkedésünket. Kelley (1950) a következő kísérlettel mutatta ezt meg: férfi egyetemi hallgatók egy csoportjának új előadót mutattak be azzal a szöveggel, hogy „X úr a Közgazdaság- és Társadalomtudományi Tanszék végzős hallgatója. Három félév tanítási gyakorlattal rendelkezik a pszichológia területén, amelyre egy másik főiskolán tett szert. Huszonhat éves, nős, volt katona. Akik ismerik őt, azok meglehetősen hideg, szorgalmas, kritikus, gyakorlatias és határozott embernek tartják.” A hallgatók fele a fenti leírást kapta az illetőről, míg a másik felüknek egy csaknem ugyanilyen leírást adtak; az egyetlen különbség az volt, hogy a „meglehetősen hideg” helyett „elég meleg” került a szövegbe. Később a hallgatókat megkérték, hogy értékeljék az előadót. Sokkal kedvezőbb volt azoknak a hallgatóknak az értékelése, akik azt várták, hogy egy „meleg” előadóval fognak találkozni; ráadásul a „meleg” el-

várással beoltott csoport 56%-a kapcsolódott be az előadás utáni beszélgetésbe, míg ugyanez az arány a „hideg” beállítódású csoportban csak 32% volt.

Kiderült, hogy rendszerint barátságaink sem a többiek viselkedésének és tulajdonságainak pártatlan felmérésén alapulnak. Az, hogy végül is kit fogunk megkedvelni, igen jelentős részben attól függ, hogy milyen gyakran érintkezünk az illető személlyel. Festinger, Schachter és Back (1950) például egy lakótelepen vizsgálta a barátságok kialakulását, és – amint az várható is volt –, igen szoros összefüggést talált a barátságkialakítás és a fizikai távolság között. De nem a fizikai távolság volt az egyetlen lényeges tényező; igen nagy szerepe volt például a lakások pontos elhelyezkedésének is. A földszinten lakók inkább barátkoztak az emeletiekkel, ha lakásuk közel volt a lépcsőfeljáróhoz; ha viszont a lakás a ház közepéhez volt közelebb, ez a jelenség nem volt megfigyelhető. Ennek oka valószínűleg abban kereshető, hogy a lépcső melletti lakások lakóinak sokkal több alkalmuk nyílt a találkozásra a „passzív érintkezésre”. A szerzők következtetése szerint az „ökológiai és a szociometriai (barátságkialakítási) struktúrák e rendkívül szoros összefüggése aligha hagyhat kétséget az iránt, hogy e közösségekben a passzív érintkezések a barátkozás és a csoportképződés leglényegesebb meghatározói közé tartoznak”. Warrnak (1964) egy angol egyetem diákszállójában sikerült ezeket az eredményeket részben reprodukálni.

Nemcsak hogy gyakran alkalmazunk tökéletlen és félrevezető ismerveket mások megítélésében, de hajlunk arra is, hogy hasznosnak és érvényesnek fogadjuk el olyan viselkedésjellemzéseket, amelyek általánosságuknál fogva gyakorlatilag bárkire alkalmazhatók. Egy vizsgálatban (Ulrich, Stachnik és Stainton, 1963) személyiségtesztet vettek fel egyetemi hallgatókkal, majd utána írásos értelmezést adtak nekik az állítólagos teszteredmények-

ről. A valóságban valamennyi értelmezés ugyanúgy szólt, s olyasféle állításokat tartalmazott, mint például: „Ön bizonyos mértékig igényli a változatosságot és a sokféleséget, s elégedetlen, ha korlátok és megszorítások közé kényszerítik. . . Ön büszke arra, hogy önállóan gondolkodik, s megfelelő bizonyítékok nélkül nem fogadja el mások véleményét. . . Egyes törekvései egyszerűen irreálisak.” Csaknem valamennyi hallgató úgy találta, hogy az értelmezések pontosan jellemzik a viselkedését, sőt többen állították, hogy azok segítettek személyes problémáik megoldásában. Későbbi tanulmányok az általános személyiségjellemzések hasonló mértékű elfogadásáról számoltak be, még akkor is, ha a jellemzések nem szavahihe-tő forrásból származtak, vagy a személyre nézve kedvezőtlenek voltak. A „Barnum-hatással” (így nevezik a jelenséget) kapcsolatos, a fentiekhez hasonló kísérletek jelentősége nem az emberi hiszékenység bemutatásában rejlik, hanem abban, hogy megvilágítják a homályos személyiségjellemzések és naiv értelmezések veszélyeit. Ha komolyan akarjuk venni a személyiségről készült pszichológiai jellemzéseket, akkor azoknak ennél nyilván jobbnak kell lenniük.

A pszichológusok számos személyiségelméletet dolgoztak ki; egyesek kiállták az idő próbáját, mások rövid, de látványos felvillanás után elenyésztek, s olyan is volt, amelyet más kutatók elővettek és módosítottak, úgy-hogy az eredeti formája ma már alig felismerhető. Igen sok elmélet pusztán történeti érdekességgel bír. Mivel lehetetlen a pszichológusok által kidolgozott valamennyi személyiségelmélet áttekintése, bizonyos kritériumokhoz kellett kötni a válogatást. Arra törekedtünk, hogy a könyvünkben tárgyalt elméletek a mai pszichológiai gondolkodásmódot tükrözzék a személyiséggel kapcsolatban; a kiválasztás objektív szempontja az volt, hogy milyen gyakran hivatkoznak az egyes elméletekre az utóbbi

évek pszichológiai irodalmában. Az itt bemutatott elméletek látszanak a legnagyobb hatású, legösztönzőbb és leghatékonyabb a legtermékenyebb megközelítéseknek a személyiség tárgykörében. Ugyanakkor bemutatunk egy-két olyan elméletet is, amelyek kiválasztását nem is annyira pillanatnyi állapotuk indokolja, hanem az, hogy igen nagy lehetőségek rejlenek bennük a továbbfejlődés szempontjából.

Az egyik fő szempont, amelynek alapján a személyiség-elméletek osztályozhatók, az, hogy mennyire átfogóak (Hall és Lindzey, 1957), vagyis hogy kísérletet tesznek-e az ember és viselkedése egészének a felmérésére és értelmezésére, valamint a viselkedés sokféle helyzetben történő előrejelzésére, vagy pedig csak sajátos tartalmi köröket próbálnak meg felölelni a viselkedés szűkebb tartományára korlátozódva. Bár lehetne azzal érvelni, hogy az utóbbiak igazából nem is a személyiség elméletei, hiszen az emberi viselkedésnek csak igen körülhatárolt területeit tartalmazzák, mégis egyre inkább növekszik e „szűk tartományú” elméletek jelentősége, s mind a kutatás, mind az alkalmazás terén egyre inkább jellemzővé válnak a személyiség tárgykörében folyó munkára. Ennek megfelelően az 5. és a 6. fejezetet kifejezetten a szűk tartományú elméletek bemutatásának szenteltük.

A személyiség jelenségeinek vizsgálatában az elméletnek és a mérésnek kéz a kézben kell haladnia egymással. Az egyes elméletekhez kapcsolódóan ki kell dolgozni a mérési eljárások sajátos formáit; enélkül lehetetlen volna az elmélet ellenőrzése és továbbfejlesztése. A mérés viszont segítséget nyújt az elmélet további építéséhez. Ennek megfelelően az egyes elméletekhez kapcsolódó mérési eljárásokat is tárgyaljuk, bizonyos részletességgel, különös tekintettel az eljárások megbízhatóságára.

A *megbízhatóság* (reliabilitás) arra vonatkozik, hogy egy mérőeszköz mennyire ad hasonló eredményt, ha

ugyanazt a jelenséget kissé eltérő körülmények között mérjük vele. A megbízhatóságnak több fajtája is létezik, e helyütt azonban az időbeli vagy ismétlési megbízhatóság lesz különösképpen érdekes a számunkra. Az ismétlési megbízhatóság felmérése úgy történhet, hogy nagyszámú emberen két különböző alkalommal vesszük fel ugyanazt a tesztet, ahol a két alkalom között bizonyos időtartamnak kell eltelnie. Ha a vizsgáló eljárás megbízható, akkor mindkét alkalommal hasonló eredményeket kell kapnunk az egyes vizsgálati személyeknél. A megbízhatóság egy másik típusa a megfigyelők közti megbízhatóság; ez az egyezés mértékére vonatkozik akkor, amikor két vagy több ember méri fel ugyanazt az eseményt. A megbízhatóság mértékét rendszerint a „korrelációval” fejezzük ki. (A korreláció statisztikai kifejezési módja annak, hogy mennyire függ össze egymással két jelenség; az erős pozitív korreláció 0,7-től 1,0-ig, a mérsékelt korreláció 0,4-től 0,7-ig, a gyenge korreláció pedig 0,2-től 0,4-ig terjed. A 0-től 0,2-ig terjedő korreláció gyakorlatilag elhanyagolható.)

Az *érvényesség* (validitás) fogalmáról röviden már szó volt. A személyiségtesztek érvényessége arra vonatkozik, hogy mennyire méri a teszt valóban azt, aminek a mérésére szánták. Az érvényességnek igen sok különböző fajtája létezik, azonban a személyiségtesztek használhatóságának felmérésében különös jelentősége van a tapasztalati (empirikus) érvényességnek. A tapasztalati érvényesség meghatározása úgy történik, hogy megvizsgáljuk, milyen szoros összefüggés van a teszteredmények és a vizsgált viselkedés más ismérvei között. Egy neurotikusságot mérő teszt eredményeinek például különböznie kell, ha a tesztet egy kórházban valódi neurotikus betegeken vesszük fel, vagy ha az általános népességből véletlenszerűen választjuk a vizsgálati személyeket. Az érvényesség mértékét is gyakran fejezzük ki a korrelációval.

Bár a személyiségelméletek nem nagyon létezhetnek a hozzájuk tartozó mérési eljárások nélkül, a fordítottja ennek már aligha érvényes; sok olyan személyiségmutatót találunk, amelyik nem kapcsolódik kifejezetten egyetlen személyiségelmélethez sem. Goldberg (1971) állítása szerint az „új személyiségkálák és kérdőívek legalább olyan gyakran irányulnak a gyakorlati alkalmazás sürgető igénye által előhívott konstrukciókra, mint bármiféle személyiségelméletre”. Bár nyilván az ilyenfajta személyiségmérő eljárások is fontosak, e helyütt csak azokra a mérési módszerekre fogunk kitérni, amelyek fő szempontunkhoz – a tudományos személyiségelméletek bemutatásához és értékeléséhez – kapcsolódnak.

2.

A pszichoanalitikus személyiségelmélet

A pszichoanalitikus személyiségelméletnek nincs egyetlen olyan változata, amelyről azt lehetne mondani, hogy ez az „igazi” pszichoanalitikus elmélet; Freud maga is gyakran hangoztatta, hogy az elméleti, módszertani és technikai fejlődés jelentős hangsúlyváltozáshoz, sőt az alapvető fogalmak és elgondolások radikális átalakulásához vezetett, s az ilyen változásokat üdvözölni kell. Freud gondolkodása élete során – a felhalmozódó klinikai tapasztalatok fényében – többször is jelentős változáson ment keresztül. Sajnos nem mindig volt egyértelmű, hogy vajon Freud az új megfogalmazásokat úgy tekinti-e, mint amelyek a régieket hatályon kívül helyezik és meghaladják, vagy pedig az új változat csupán a régebbiek kiegészítésének tekinthető.

Bár ezek a változatok ritkán – vagy talán sohasem – mondanak teljesen ellent egymásnak, mégis kétségtelenül bizonyos zavar keletkezett, s nem nagyon van olyan forrás, amely megbízhatóan egybefogná a különböző fejlődési irányokat. Néhány szerző még mindig nagy súlyt helyez a lelki működések Freud-féle felosztására: tudatalanra, tudatelőttesre és észlelő-tudatosra, míg mások ezt lényegtelennek és a későbbi fejlődés következtében nagyrészt meghaladottnak tekintik. További zavart okoz, hogy gondolkodása fejlődésének különböző szint-

jein Freud gyakran más dolog jelölésére használta ugyanazokat a szavakat. E keveredés következtében lehetséges, hogy kifogásolható megfogalmazások vagy kihagyási hibák kerültek az alábbi, szükségszerűen korlátozott terjedelmű ismertetésbe.

A személyiség struktúrája

Freud elméletében a lelki struktúra alkalmasint három fő részből tevődik össze, amelyeket eltérő funkcióik különböztetnek meg egymástól. E részek az ösztön-én*, az én és a felettes-én.

Az ösztön-én. A személyiség alapvetően az ösztön-énben gyökerezik; ez tartalmazza az ember valamennyi öröklött jellemzőjét – kiváltképpen az ösztönöket –, és szorosan kapcsolódik az olyan biológiai működésekhez, mint amilyen például a légzés, a kiválasztás vagy az ürítés. Ezenkívül ez a testi és a pszichikus működésekben felhasználható valamennyi energia gyűjtőhelye. Az ösztön-én elsődleges feladata, hogy így vagy úgy egyensúlyban tartsa az embert hajtó különféle erőket. Ezek az erők feszültséget keltenek, amelyet az ösztön-én nem tud elviselni, s ezért azonnal lépéseket tesz a feszültség csökkentésére és az egyensúly helyreállítására. Az ösztön-én irracionálisan, kirobbanó módon működik, s nem nagyon van tekintettel az esetleges társadalmi korlátozásokra; a közvetlen kielégülésre törekvésnek ezt a tendenciáját „örömelvnek” nevezik. Az ösztön-én ösztönös késztetéseiének fő hajtóereje a „libido”, ez az elsősorban szexuális természete-

* A freudi *Es* (angol fordításban *id*) magyar nyelvű megfelelőjeként egy időben meghonosodott a Kosztolányi Dezső ajánlotta „őszvalami” kifejezés is. Újabban azonban a szakirodalomban ismét elterjedtebb az általunk is használt „ösztön-én” fordítás. – *A ford.*

tű energiaforrás, amely azonban az önfenntartás szolgálatában álló indítékokat is energizálja. (Meg kell jegyeznünk, hogy Freudnál a „szexuális” sokkal többet jelent, mint pusztán a nyílt szexuális tevékenységet; a fogalom nála felöleli az örömet okozó érzékletek, érzelmek, barátságok stb. valamennyi formáját.)

Az emberiség veleszületett agressziójának és romboló hajlamainak magyarázatára – amelyek létezésének az első világháború mélységeiben látta bizonyítékát – Freud a libidós ösztönnel szemben bevezette a Tanatosz-ösztön (vagy halálösztön) fogalmát. A halálösztön eredetileg magára az egyénre irányul, s öngyilkosságban, önmagának történő károkozásban, szado-mazochista viselkedésben nyilvánul meg, vagy pedig kifelé, más emberek irányába fordul. A halálösztön bevezetése heves vitákat váltott ki, s még a legortodoxabb freudisták között is kevesen vannak, akik valaha is teljes egészében elfogadták volna.

Az ösztön-énben feszültségek jönnek létre, amelyek feloldódásra várnak. Amikor felmerül a feszültség csökkentésének szükséglete, az ösztön-én felidézi az ösztönkésztetés tárgyának (pl. az anyának) belső fantáziaképét, s úgy próbál helyettesítő kielégüléshez jutni, hogy a feszültséget a valóságos tárgy helyett e fantáziával szemben oldja fel. Az ösztön-én tehát nem képes teljes feszültségcsökkenést elérni, mivel csak a fantázia eszköze áll rendelkezésére, s nem tud közvetlenül hozzáférni a külvilághoz.

Az én. Miután az ösztön-én nem képes az ösztönkésztetések feszültségeinek közvetlen levezetésére, e feladat egy másik alapvető lelki struktúrára – az énré – hárul. Az én az ösztön-én elágazása: közvetlenül abból nő ki, de tőle függetlenül működik. Legfontosabb működése (az ún.

realitáselv) az ösztön-én irracionális, elsöprő erejű kielégülési késztetéseinek megzabolázása és a késztetések elfogadhatóbb kifejeződési formákba terelése – folyton keresve a legjobb kompromisszumot a belső hajtóerők és a külvilág által felállított korlátok között. Az ének át kell pásztáznia a valóságos világot, hogy megtalálja azokat a tárgyakat, amelyeken a késztetések megfelelően levezethetők, így szoros kapcsolatban van a realitással. Egyfajta duzzasztógátként működik, amely visszatartja az ösztön-én tartályában feszülő nyomást, amíg a környezetben elfogadhatóak nem lesznek a feltételek a feszültség levezetéséhez.

Az én többféle technikával teljesíti ezt a feladatát, főként azonban az áttolással. Előfordul például, hogy nem engedheti meg az agresszív indítékoknak közvetlenül az apa irányában történő levezetését; helyette általánosságban a hatóságot képviselő figurákra tevődik át a katexis (vagyis az ösztönkésztetés felvevő tárgya), s a személy bűnözővé vagy társadalmon kívülivé válik.

Vannak alkalmak, amikor az én nem elég éber, s az ösztön-énből eredő impulzusok csaknem elérik a tudatosság szintjét – bár még így is álcázott formában. Ilyen esetekből a gyakorlott megfigyelő igen sokat megtudhat a belső törekvésekről és hajtóerőkről; így a nyelvbtlások, elírások, tárgyak elejtése vagy eltörése mind-mind lelkiileg meghatározott, s nem csupán a véletlen termékei. Ugyanígy a viccek, az álmok vagy a kétértelmű ingerekre adott válaszok is nyomra vezethetnek bennünket a tudatalan törekvéseket illetően. Az álomértelmezés különösen fontos eljárás, amelyet a pszichoanalitikus elméletre épülő terápiás módszer is felhasznál.

Ha az én nem képes megfelelően szabályozni az ösztön-én hajtóerőit, szorongás alakul ki, mert előáll annak a veszélye, hogy a személy elfogadhatatlan módon cselekszik, s így büntetésnek teszi ki magát. Szorongás a külvi-

lágból fenyegető tényleges veszély észlelése esetén is fel-
léphet. Ha a szorongás szintje nagyon megnövekszik, az
én egy sor elhárítást hozhat működésbe, hogy megóvja a
szervezetet a fokozódó feszültség romboló következmé-
nyeitől. Ezek az „érvédő mechanizmusok” Freud elméle-
tének talán a legszélesebb körben elfogadott részét képe-
zik, részben a szabatos meghatározás miatt, részben pe-
dig azért, mert ezek esnek egybe leginkább a személyes
tapasztalatokkal. Az elhárító mechanizmusok leírását
Anna Freud (1936) jelentősen finomította és továbbfej-
lesztette. A pszichoanalitikus szerzők számos elhárító
mechanizmust leírtak, e helyütt azonban csak néhányra
tudunk kitérni.

A legkorábbi, legdurvább és legkevésbé válogató elhá-
rítás a *tagadás*, amelynek révén a fenyegető tartalom tel-
jesen kiutasítódik a tudatból, s a személy úgy viselkedik,
mintha az nem is léteznék; főleg kisgyermeknél figyel-
hető meg, akiknek az énje még nem teljesen kialakult.
A későbbi években erős szorongás esetén már némileg ki-
dolgozottabb elhárítások bevetésére kerül sor – ilyen pél-
dával az *elfojtás*. Az elfojtás a tagadás egy sajátos formája,
amely közelebb van a tudat felszínéhez, s működése kifin-
omultabb és szelektivebb. Hatására a fenyegető tartal-
mak vagy emlékek elfelejtődnek, a primitív késztetések
nem kerülnek ki az ösztön-énből, s így a tudaton kívül
maradnak. A tagadás és az elfojtás az elmélet szempont-
jából legfontosabb és legalapvetőbb én-elhárítások.

A *reakcióképzés* során a szorongáskeltő késztetések
olyan sikeresen gátlódnak, hogy a személy pont ellenke-
zőképpen viselkedik, mint ahogyan azt a késztetés diktál-
ná. A vágyakat az én elutasítja, s az ellentétüket állítja a
helyükre; az erős szexuális késztetések visszájára fordítá-
sának lehet a következménye például az, ha valaki szélső-
ségesen tiltakozik a kifejezetten szexuális témák művészi
ábrázolása ellen.

A *regresszió* azt a mechanizmust jelenti, amelynek révén az egyén visszatér a fenyegető helyzet megoldásának egy korábbi mintájához; például könnyekben tör ki, ha kudarcban van része, vagy a szorongatott helyzetben ismét elkezd szopni az ujját.

E mechanizmusok sikeres alkalmazása egy idő után rendszeres és következetes használatukhoz vezet, s a szorongásleküzdő viselkedés sajátos mintáját alakítja ki, amely fontos szerepet játszik a személyiségjellemzők további fejlődésében. Az elhárító mechanizmusok túlzott használata azonban kóros tünetek kialakulását is eredményezheti.

A felettes-én. Az énből fejlődik ki a felettes-én; ez a struktúra azokat a normákat és erkölcsi értékeket foglalja magában, amelyeket az egyén általában a társadalommal, illetve különösen a szüleivel való érintkezése során elsajátít. A felettes-én szorosan kapcsolódik az énhez, azonban bizonyos függetlenséggel is rendelkezik. Erőit az ének módosítania kell, mivel az általa felállított normák túlzott tökéletességet követelnek, és a valóságtól teljesen elrugaszkodnak. Az én a normákat a valóságnak megfelelőbb szintre szállítja le. A szülői értékekre vonatkozó fantáziák beépítésével (szakkifejezéssel élve: introjekciójával) a felettes-én szert tesz arra a képességre, hogy megkülönböztesse egymástól a jót és a rosszat; röviden: úgy működik, mint egy könyörtelen lelkiismeret.

A lelki struktúra e három része állandó konfliktusban áll egymással, ahol az ösztön-én folyton próbálja elérni a benne lévő ösztönös késztetések kielégítését, míg a felettes-én (gyakran elérhetetlen) erkölcsi normák felállításával akadályozza azt. Az ének megfelelően egyensúlyban kell tartania ezeket az erőket; a körülményektől függően, hol az ösztön-én, hol pedig inkább a felettes-én mellé áll.

Az ember viselkedése részben az én azon próbálkozásainak a függvénye, hogy feloldja a konfliktust ezek között az ellentétes impulzusok között. részben pedig attól függ, hogy milyen módon kezelte konfliktusait és egyéb élményeit a fejlődés különböző szintjein.

A személyiség fejlődése

A fejlődés különböző szintjein a libido a test különböző részeire irányul. E fejlődési szintek többségén az ember az első öt életévben keresztülmegy, s ha bármelyik szinten megoldatlanul marad valamilyen jelentős konfliktus, az illető könnyen „fixálódhat” ezen a szinten, ami tartósan befolyásolja későbbi jellemének alakulását.

Az első stádium az *orális szint*, amikor a gyermek életben maradásához még teljesen másokra van utalva, s a libido elsősorban a szopásban és a harapásban nyilvánul meg. Egyes felnőtt tevékenységek – például a túlzott ráógumi-fogyasztás, a cigarettázás, a szóbeli agresszió és más tevékenységek, amelyben a szájnak fontos szerepe van – összefüggésben vannak a korai orális örömszerzés élményével.

A második életév során a végbélnyílás kerül a libido késztetéseinek középpontjába; rendszerint ezen az *anális szinten* kezdődik meg a tisztaságra szoktatás, s hogy ez hogyan történik, annak igen jelentős hatása van a későbbi fejlődésre. A gyermek megtanulja, hogy bélmozgásai igen alkalmas eszközt kínálnak a szülők viselkedésének szabályozására. Az ezen a szinten történő fixáció, a konfliktus természetétől függően, többféle formát is ölthet. A széklet kiürítésének vagy visszatartásának öröme vezethető vissza egyfelől a szadizmus, másfelől a kényszeresség vagy a fukarság.

Talán a legkritikusabb az a szakasz, amikor a libido először összpontosul a nemi szervekre; ez az ún. *fallikus*

szint. A gyermeknek erős szexuális vágyai támadnak az ellenkező nemű szülő irányában. Fiúknál az anya iránti szexuális vágyat az apával szemben érzett gyűlölet és féltékenység kíséri, ennek következtében kialakul az a hiedelmük, hogy az apa meg akarja őket büntetni, s kasztrálni fogja őket, hogy megakadályozza vérfertőző vágyaik beteljesülését. Hogy hogyan oldja meg a fiúgyermek ezt az „ödipuszi” konfliktust, az igen jelentősen befolyásolja a további fejlődést. A sikeres megoldás eredményeképpen a fiú megpróbálja magát apjához hasonlóra formálni, s gátlás alá helyezi vérfertőző vágyait. A sikertelen megoldás a későbbi életszakaszokban súlyos problémákat okozhat, különösen a nemi azonosulás területén. A leánygyermekekben szintén támadnak szexuális vágyak anyjuk iránt, ezek azonban gátlás alá kerülnek, amikor ráeszmélnek, hogy nem rendelkeznek hímvesszővel, s felmerül, hogy esetleg kasztrálták őket. Az apával szemben eredetileg érzett irigység és gyűlölet fokozatosan átadja helyét a felé irányuló szeretetnek, és kialakul az apával való szexuális kapcsolat iránti vágy, ezt azonban az én szigorúan ellenőrzése alatt tartja. A sikeres konfliktusmegoldás ebben a stádiumban mindkét nem számára létfontosságú az egészséges személyiségfejlődés szempontjából.

Az ezután következő *lappangási* (latencia) *időszakot* a szexuális aktivitás csökkenése és a szexuális késztetésekre irányuló gátlások megszilárdulása jellemzi. Ez eltart egészen a serdülőkorig, a *genitális szint* eléréséig, amikor az ember megtanulja szexuális vágyait megfelelő tárgyakra irányítani, s szert tesz arra a képességre, hogy kielégítő felnőttkapcsolatokba lépjen.

A hagyományos pszichoanalitikus elmélet tehát a három lelki struktúra – az én, az ösztön-én és a felettes-én – közötti konfliktusokban, valamint e konfliktusok különböző fejlődési szinteken történő megoldásában látja a

személyiség fejlődésének gyökerét. Az ember viselkedését minden pillanatban olyan erők kormányozzák, amelyek ezekre a tényezőkre közvetlenül visszavezethetők.

A pszichoanalízisen belül sokirányú fejlődés bontakozott ki, amelyek egy része a hagyományos vonaltól teljesen elszakadó, új irányzatokat hozott létre; ilyen például a jungi „analitikus lélektan” vagy Adler „individuál-pszichológiája”. Ezeknek az irányzatoknak a legnagyobb része – bár elméletileg érdekes – nem játszott lényeges szerepet a személyiséggel kapcsolatos jelenkori gondolkodás kialakulásában.

A legjelentősebb fejlődés a pszichoanalitikus gondolkodás fővonulatán belül ment végbe, s ennek következtében egyre inkább az én fejlődése került a figyelem középpontjába. Az én előtérbe állítása Melanie Klein munkáival vette kezdetét, s ennek egy modern változatát nevezik a *tárgykapcsolatok* elméletének. A tárgykapcsolatok elmélete kevesebb súlyt helyez a viselkedés biológiai gyökereire (például az ösztön-énre), mint Freud eredeti írásai; helyette az emberek egymásra való befolyása kap nagyobb jelentőséget. Különösen nagy szerepet játszik a személyiség fejlődésében az anya–gyermek kapcsolat, s ez képezi a későbbi személyes kapcsolatok alapját. Ha az anya–gyermek kapcsolat megfelelő, akkor a személy szert tesz arra a képességre, hogy kielégítő kapcsolatokat alakítson ki később az életben; ha viszont nem, akkor konfliktusok és személyes nehézségek fognak felmerülni. Guntrip (1971) – aki áttekinti a tárgykapcsolatok elméletének fejlődését és sajátosságait – hangsúlyozza az elmélet lényegi folytonosságát Freud munkáival.

A pszichoanalitikus elgondolásokhoz kapcsolódó mérési eljárások

Freud nem alakított ki elmélete mellé mérési eljárásokat úgy, mint ahogyan például Eysenck saját elméletéhez kidolgozta az EPI-t (1. 4. fejezet). Néhány „projektív eljárást” kidolgoztak, melyek a tudattalanban rejlő alapvető késztetések és indítékok letapogatását célozzák, s ezeket szoros szálak fűzik a pszichoanalitikus elmélethez. (Nem szabad azonban elfelejteni, hogy sok más eljárást így szabvány személyiség-kérdőíveket és laboratóriumi módszereket – is alkalmaztak a pszichoanalitikus fogalmak kutatásában.) A pszichoanalitikus elmélet helyzete mindenestre nem függ olyan döntően a projektív eljárások fejlettségétől, mint amennyire más elméletek függenek a hozzájuk kapcsolódó mérési eljárásoktól. A projektív tesztek kidolgozása mögött nyilvánvalóan a freudi gondolatok ösztönző hatása húzódik meg, cz a hatás azonban többnyire közvetett.

A projektív tesztek úgy tervezték, hogy a személyiség dinamikáját közvetve, a vizsgálati személy több értelmű, nagyrészt strukturálatlan helyzetekre adott reakcióin keresztül tudják vizsgálni. A szóbeli reakciók ezért nem önmagukban értékesek, hanem csak annyiban, amennyiben a mögöttes konfliktusokra és elhárításokra vonatkozóan nyújtanak jelzéseket. A személyek nincsenek tudatában a vizsgálat céljának, úgyhogy az én elhárításai gyengébben működnek, s a belső dinamikára utaló jelzések – bár álcázott formában – könnyen keresztülc�szhatnak. A vizsgálatvezető feladata a jelzések értelmezése. Az alábbiakban három, gyakran használt projektív eljárást ismertetünk.

A *Rorschach*-teszt (amelyet kezdeményezőjéről, egy német pszichiáterről neveztek el) tíz „tintafoltot” bo-

nyolult, szerkezet nélküli és formátlan alakzatot tartalmazó sorozat, amelyek mindegyikének egyik fele pontosan tükörképe a másiknak. A vizsgálati személynek rendre megmutatják az egyes táblákat, s megkérlik, mondja el, hogy mihez tudná hasonlítani a foltokat. A vizsgálatvezető lejegyzí, hogy a személy mit mond, mennyi idő telik el az első válaszáig, az egész foltot felhasználja-e, vagy csak annak valamelyik részét, milyen ismétlődések vagy témák fordulnak elő, s a válaszoknak még sok-sok más jellemzőjét. Egyes táblákra igen gyakori, tipikus válaszok vannak – például „lepke” vagy „állatbőr” –, amelyekből nem lehet jelentős mögöttes konfliktusra következtetni. A szokatlanabb válaszok – például ha a személy nemi szerveket vagy „gyilkosságot” lát a táblákon – komoly megoldatlan konfliktusokra utalhatnak.

A *Tematikus apperpció s teszt* (TAT) egy sor képből áll, amelyek különböző mértékben kifejezettek vagy részletezettek; egyik szélsőséget az üres tábla vagy néhány elmosódó árnyék képviseli, míg a másikat teljesen egyértelmű jelenetek – például egy kisfiú fényképe, aki egyedül üldögél egy ajtóban. A vizsgálati személyt megkérlik, hogy egyenként nézze meg a táblákat, s találjon ki egy történetet az ábrázolt jelenetről, leírva az előzményeket, a pillanatnyi helyzetet és a jelenet valószínű kimenetelét. Mérik a válaszok idejét, a válaszok tartalmát pedig szó szerint lejegyzik a későbbi elemzés számára. Az értelmezés főleg a történetekből kiemelhető visszatérő témákra épül; az elfojtott erős, ellenséges indulatok, például a harc, halál vagy súlyos összeütközések gyakori említésével „vetítődhetnek” bele a történetekbe.

A „*Floki*”-teszt* egyike azon kevés projektív eljárás-

* A tesztet Magyarországon nem nagyon használják, így nincs meghonosodott magyar elnevezése sem. Eredeti nevében („Blacky test”) egy angol kutyanév szerepel, amelynek leginkább talán a „Floki” feleltethető meg. – *A ford.*

nak, amelyet kifejezetten a pszichoanalitikus fogalmakkal összefüggésben dolgoztak ki. Floki egy sor karikatúrászerű rajz kölyökkutyája, a rajzok a vizsgálati személynek egy sor különböző helyzetben mutatják be Flokit, amelyekben más kutyákkal – a szüleivel, testvéreivel vagy játszótársaival – együtt vesz részt. A vizsgálati személyt megkéri, magyarázza el, hogy mi is történik éppen a rajzokon, s a válaszokból állítólag a tudattalan konfliktusokra lehet következtetni. Az egyik karikatúrán például Flokit látjuk, amint éppen le akarják vágni a farkát – a kép ödipuszi kasztrációs félelmeket lenne hivatva előhívni. Más képek a testvérféltékenységnek, a szülői elutasításnak vagy a kora gyermekkori fejlődés egyéb feszültségkeltő tapasztalatainak a felmérését célozzák. A teszt nyilván kisgyermeknél használható elsősorban.

Nem túlzás, hogy vizsgálatok százait végezték a projektív tesztek érvényességének és megbízhatóságának az ellenőrzésére, s ezek egyike sem vezetett kielégítő eredményre; a megbízhatósági mutatók 0,2 körül ingadoztak, s az érvényesség együtthatói sem sokkal haladták ezt meg – ha egyáltalán meghaladták (Vernon, 1964). Az ilyen mérvű korrelációk túlságosan alacsonyak ahhoz, hogy a tesztek alkalmasak legyenek az egyén tudattalan folyamatainak pontos felmérésére vagy a pszichoanalitikus elgondolások ellenőrzésére. Ráadásul Holmes (1974) kimutatta, hogy a projektív eljárások egyes alapvető előfeltételei sem teljesülnek, amennyiben a személyek könnyen adhatnak hamis és félrevezető válaszokat, és meggátolhatják a „valódi” projekciót. Következtetése szerint a projektív tesztek nem feltétlenül a tudattalan vonásokat tapogatták le. Egyes pszichológusok beszámolója szerint azonban jó szolgálatot tehetnek a klinikusnak, aki „szagot foghat” belőlük, s ellenőrzésül aztán megbízhatóbb és érvényesebb vizsgálati eszközöket alkalmazhat.

A pszichoanalitikus elmélet alkalmazásai

Majdhogynem nincs is az emberi viselkedésnek olyan területe, amelyet ne vizsgáltak és értelmeztek volna a pszichoanalízis nézőpontjából. Freud gondolatai nagy hatással voltak az elméletalkotásra az antropológia, a mitológia, a filozófia, a neveléstudomány, a régészet és a kriminológia területén; felhasználták őket vallási, misztikus és politikai jelenségek értelmezésére; új utakat nyitottak a történelem; a művészetek és az irodalom tanulmányozásában. Vizsgálták az alkotóképességet és a tudományos felfedezés folyamatait, sőt még a gazdasági válságokat is megkísérelték összefüggésbe hozni a „tömegben rejlő tudattalan erők összejárásával”. Mégis az érzelmi problémák kezelése jelenti a pszichoanalitikus személyiségelmélet messze legfontosabb és az eszméiből legközvetlenebbül következő – alkalmazását.

Az érzelmi problémák kezelése

Freud elmélete szerint a nyílt viselkedés terápiás szempontból csak annyiban érdekes, amennyiben útmutatást nyújt a mögöttes tudattalan konfliktusokra vonatkozóan. Minden rendellenes viselkedést e konfliktusok határoznak meg; a terápia közvetlen célja ezért nem a viselkedészavarok megváltoztatása, hanem a beteg elhárításainak átvizsgálása és a konfliktusok felszínre hozása. Amikor a konfliktus azonosíthatóvá válik, és az ellenállások megtörnek, a probléma láthatóvá válik a maga valódi természetében, s a személy maga is „felismeri”. A „felismerés” azonban önmagában még nem elég az érzelmi konfliktusok megoldásához; a feszültségek megszüntetéséhez a konfliktusok „átdolgozására” van szükség.

Az analitikus (ahogyan a Freud módszerét alkalmazó

terapeutát nevezik) a feszültséget okozó tudattalan kész-
tetések felvevőjeként szolgál. Annak a tárgynak – rend-
szerint a szülőnek – a szerepét tölti be, akire a vágyak tu-
dattalanul irányulnak. Így a beteg és a terapeuta közötti
viszony tisztázásának óriási a jelentősége. Mivel tudatta-
lan késztetéseket mind a libido, mind pedig az agresszió
elindíthat, a terápiás kapcsolatban jelentkező érzések egy
része szexuális vagy agresszív töltéssel bír. Ezeket az ér-
zelmi állapotokat pozitív és negatív „indulatátételnek”
nevezzük, amennyiben a tudattalan vágyak átvivődnek
az eredeti tárgyról az analitikusra. Sokféle eljárást hasz-
nálunk a beteg tudattalanjának átvizsgálására; a legko-
rábbi technikát, a „szabad asszociációt” (amelyben a be-
tegnek ki kell mondania változtatás nélkül bármit, ami az
eszébe jut), ma már kiegészíti a beteg modorosságainak,
testtartásának, öltözködési stílusának, más emberekkel
való társas érintkezési módjának vagy hobbjának és ked-
venc időtöltésének megfigyelése. Nincs az ember viselke-
désének egyetlen oldala sem, amelynek ne lenne jelentő-
sége.

Annak ellenére, hogy a pszichológiai gyógyítás számos
formáját így vagy úgy befolyásolta (nem beszélve arról,
hogy önmagában is az egyik legjelentősebb terápiás eljá-
rás), a pszichoanalitikus gyógy mód hatékonyságát meg-
ítélni csaknem lehetetlenség - olyan kevés vizsgálatot vé-
geztek ezen a téren. Ennek sok különböző oka van. Van
pszichoanalitikus, aki saját és mások tapasztalata alapján
olyannyira nyilvánvalónak látja a gyógyítás eredményes-
ségét, hogy értéktelennek és nem odavalónak minősít
minden próbálkozást annak „tudományos” módon törté-
nő igazolására, s úgy véli, hogy a gyógyítási folyamat
szoros nyomon követése károsan befolyásolná a beteg-
terapeuta kapcsolatot. Törtétek ugyan próbálkozások a
hatékonyság vizsgálatára, de a kísérleti tervek és az adat-
feldolgozás módszerei gyakran annyira primitívek vol-

tak, hogy az eredmények még a nagyon ellentétes értelmezési lehetőségek kizárásához sem voltak eléggé egyértelműek.

Az értékelést az is megnehezíti, hogy bár állítólag a pszichoanalitikus fogalmak minden ember viselkedésére alkalmazhatók, mégis csak kevesen részesülhetnek a pszichoanalitikus gyógyítás jótékony hatásából. A legalkalmasabbak a művelt, magas iskolázottsággal és jó beszéd-készséggel rendelkező betegek. A kezelésre elvállalt betegeket gyakran gondosan megválogatják, s ha ez a szűrés a pszichoanalízis hatékonyságának felmérését célzó vizsgálatokban is érvényesül (márpedig feltehetően igen), akkor ez érvénytelenné teszi az egész vizsgálatot. Újabban egy angliai vizsgálatban (Candy és munkatársai, 1972) tettek komolyabb kísérletet a pszichoanalitikus megalapozottságú terápiák hatékonyságának tudományos igényű felmérésére, azonban a terv az eredeti formájában kivihetetlennek bizonyult. A vizsgálathoz előkészített betegek jelentős részét a terapeuták elutasították azzal, hogy „nem a legalkalmasabbak a kezelésnek erre a formájára”; olyan sok beteget utasítottak vissza ilyen és egyéb okok miatt, hogy végül az egész tervet el kellett ejteni. E vizsgálat jól mutatja, hogy milyen összetett problémákkal kell szembenéznie a terápiás kimenetel iránt érdeklődő kutatónak, s sejtetni engedi, hogy miért végeztek olyan kevés vizsgálatot ezen a téren.

Rachman (1971) összefoglaló tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a létező eredmények zöme alapján nem tekinthetjük bizonyítottnak a pszichoanalitikus gyógyítás értékét. Rachman áttekintése óta egy, az Egyesült Államokban végzett hosszú vizsgálatsorozat újabb adatokkal szolgált. A Menninger Tervet azzal a céllal indították el, hogy klinikai körülmények között tanulmányozzák a pszichoanalitikus terápiát; a kutatás több mint húszéves időszakot vett igénybe. A legfőbb ered-

mény az volt, hogy a kezelés kimenetelc erősen függött a betegek jellegzetességeitől, különösen attól, hogy személyes kapcsolataik mennyire voltak kielégítők és mennyire segítettek elő az alkalmazkodást, illetve mennyire voltak képesek a szorongás elviselésére (Kernberg, 1974). Sajnos a kutatási terv (amely mindössze negyvenkét beteg vizsgálatára terjedt ki) nem tartalmazta a pszichoanalitikus gyógyítás összehasonlítását a kezelés más formáival, illetve az intézményes kezelés hiányával; az eredmények ezért nem tekinthetők úgy, mint amelyek egyértelműen bizonyítják a pszichoanalitikus gyógyítás hatékonyságát. Az újabb adatok tehát nem teszik szükségessé Rachman következtetésének felülvizsgálását. A Menninger Terv azonban mégis nagy jelentőségű kutatás volt, elsősorban azért, mert megmutatta, hogy a klinikai helyzetben *is* lehetséges jól szervezett kutatást végezni, ügyelve arra, hogy megfelelően tekintetbe vegyük az emberi viselkedés összetettségét, s hogy ne legyünk előítélettel a beteg–terapeuta kapcsolatot illetően. A terv módszertani kidolgozottsága jó reményekkel kecsegtet a jövő hatásvizsgálatai számára.

A pszichoanalitikus személyiségelmélet értékelése

Amint láttuk, Freud számos különböző területen óriási hatást váltott ki, de igen kevésbé volt befolyással a modern kísérleti pszichológiára. Ez igencsak figyelemre méltó, tekintve, hogy munkássága a pszichológia számára általában nagy jelentőséggel bír, s elmélete számos ellentmondó és izgalmas eszmének volt az elindítója. Negyven éve még Freud feltevéseinek kísérleti vizsgálata jelentette a pszichológiai kutatás egyik fő mozgatóját (l. Sears

[1944] összefoglalóját), újabban azonban az ilyen irányú kutatások jelentősen megritkultak.

Több akadálya van a freudi elgondolások objektív ellenőrzésének; az egyik nem is jelentéktelen – akadály az elméletek kifejtésének sajátos nyelvével kapcsolatos. Freudot átítatta a XIX. század tudománya, s írásai a korabeli hidromechanika erős befolyását tükrözik. Erre utal például a feszültség felhalmozódására való gyakori hivatkozás, amelynek ilyen vagy olyan úton le kell vezetődnie. Gyakran nehéz eldönteni, hogy vajon bizonyos fogalmak leírásakor Freud a megértést könnyítő metaforákat és párhuzamokat használ-e, vagy pedig szó szerint kell venni, amit ír. Az egyértelmű és precíz megfogalmazás hiánya gyakran lehetetlenné teszi olyan szoros előrejelzések megadását, amelyek alapján az elmélet ellenőrizhető lenne.

A freudi elméletek objektív vizsgálatának van néhány logikai akadálya is – a legvilágosabb és leggyakrabban idézett példa erre a reakcióképzés elhárító mechanizmusa. Tegyük fel, hogy egy álomanyag értelmezése valakinek a homoszexuális érdeklődését valószínűsíti ugyanakkor, amikor a valóságban gyakran igen erős hangot üt meg a homoszexualitással szemben. Utóbbi nyilván ellentétes a várakozásunkkal. Ha azonban segítségül hívjuk a reakcióképzés mechanizmusát, akkor homoszexualitás-ellenes kijelentései úgy tekinthetők, mint az erős mögöttes homoszexuális készletésekre adott reakciók – tehát tulajdonképpen az álomanyagból levont következtetést igazolják. Ha viszont a személy nyíltan részt vesz homoszexuális cselekményekben, akkor megint csak a következtetésünk igazolódott be. Ha egy hipotézist úgy fogalmazzuk meg, hogy még ellentétes eredmények esetén is megerősítettnek lehet tekinteni, akkor a hipotézis eleve ellenőrizhetetlen, és (amint az 1. fejezetben rámutattunk) a tudományos értékére vonatkozó minden állí-

tást meg kell kérdőjeleznünk. Sok más freudi fogalom például a regresszió vagy a tagadás – is hasonló bírálattal illelhető.

E nehézségek ellenére is akadtak pszichoanalitikusok, akik megpróbálták állításaikat bizonyítani. A bizonyítékok jelentős része azonban esettanulmányokból áll, amelyekben a szerző egy személyben maga volt a terapeuta is, s ezért minden következtetés ki van téve a megfigyelői elfogultságnak. Ráadásul az adatok nagy része a pszichoanalitikus terápia ülésein nyert klinikai anyagból áll, s ritkán veszik tekintetbe a klinikai helyzeten kívüli, független forrásból (pl. a beteg hozzátartozóinak beszámolóiból vagy a tényleges viselkedés megfigyeléséből) származó bizonyítékok szükségességét.

Kline (1972) Freud elméletének alátámasztására irányuló nagyszámú vizsgálatot tekintett át. A vizsgálatok módszertanának kritikai értékelésében igen magas követelményeket támasztott, s arra a következtetésre jutott, hogy számos freudi eszme mellett szólnak jelentős tudományos bizonyítékok, s hogy a rendelkezésre álló eredmények nagyrészt alátámasztják a pszichoanalitikus személyiségelmélet érvényességét. Eysenck (1972) szerint azonban a Kline által áttekintett vizsgálatok csak bizonyos jelenségek – így az elfojtás – létezését igazolják, ami azonban nem biztos, hogy kizárólag Freud elméletének megerősítését jelentheti. Más szóval: az eredmények többféleképpen is értelmezhetők, s a kizárólag freudi alapon történő értelmezés semmiképpen nem igazolható. Például többen igazolták, hogy a kellemetlen gondolatok, vágyak, emlékek könnyen elfelejtődnek, s ez nyilván összhangban van Freud elfojtás-konceptiójával, azonban éppúgy összhangban van ugyanezen eredmények több, másféle értelmezési módjával. Morris (1973) rámutat, hogy a tanuláselmélet elvei is kielégítő magyarázatot tudnak adni az elfojtásra, anélkül, hogy olyan freudi fogal-

makhoz kellene folyamodni, mint amilyen például az én és az ösztön-én. Természetesen nem biztos, hogy ezek az alternatív magyarázatok az „igaziak”, de ugyanolyan elfogadhatóak lehetnek, s amíg egyéb lehetőség is kínálkozik, addig elhamarkodottnak tűnik minden olyan állítás, amely szerint a freudi gondolatok mint olyanok egyértelmű bizonyítást nyertek.

A tudattalan motivációs jelenségek létezése mellett szóló bizonyítékok kritikai áttekintése után Brody (1972) ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy „nincs egyértelmű bizonyíték a tudattalan jelenségek létezése mellett. Az ellenőrzött feltételek között lefolytatott kutatások nem erősítették meg azt a magyarázó szerepet, amelyet a hagyományos pszichodinamikus elméletek a tudattalannak tulajdonítottak.” Tekintettel a tudattalan tényezők alapvető jelentőségére Freud elméletében, e következtetés komoly kihívást jelent a pszichoanalitikus megközelítés hívei számára.

Az újabb módosítások – például a tárgykapcsolatok elmélete – már szilárdabb és rendszerezettebb struktúrát kínálnak, amelyek talán lehetővé tennék a freudi elmélet tudományos igényű ellenőrzését; a mai napig azonban csak szórványosan fordulnak elő az elmélet mellett szóló bizonyítékok.

A pszichoanalízisnek kevés olyan részlete van, amely Freuddal kezdődött. Például Whyte (1962) számol be a tudattalan fogalmának Freudot megelőző hosszú előtörténetéről, Stengel (1973) pedig azt az óriási befolyást elemzi, amit Hughlings Jackson, egy XIX. századi amerikai neurológus gyakorolt a pszichoanalitikus gondolkodásra. A sok különféle szál összeillesztése és összefüggő, teljes elméletté szervezése azonban így is jelentős alkotást létrehozó, kimagasló intellektuális teljesítmény.

Freud egyik említésre méltó érdeme a személyiség tanulmányozásában, hogy hatásosan képviselte azt az ál-

láspontot, amely szerint az emberi viselkedésnek okai vannak, s nemcsak véletlenszerű történés vagy véletlen tényezők eredménye. Freud számára minden viselkedés meghatározott, s még azok az esetek is, amikor látszólag véletlenszerű történésről van szó, végső soron visszavezethetők a tudattalanra, s így elvileg megmagyarázhatók. Mielőtt az emberi viselkedés tudományos vizsgálatához kezdenénk, eleve fel kell tételeznünk, hogy annak okai vannak, s Freud igen nagy szerepet játszott ennek a gondolatnak az elterjesztésében.

Freud előtt a hagyományos bölcsélet azt tanította, hogy az ember logikus, racionális lény, aki célszerű módon cselekszik, s mindig tudatában van viselkedése okainak. A tudattalan motivációs hatások hangsúlyozásával Freud jelentősen hozzájárult e tévhit lerombolásához, s ahhoz, hogy az ember szerényebb perspektívával szemlélje önmagát.

Freud személyiségelméletét főleg azért bírálták, mert nem igazodik a jelenkori tudományelmélet követelményeihez. Másrészt vannak, akik úgy érvelnek, hogy ha a tudományelmélet nem tudja befogadni a pszichoanalízis nagyszerűségét és mélyrelátását, akkor az elsősorban a tudományelméletre nézve elszomorító.

3.

Személyközi (interperszonális) elméletek

Bár több fontos eltérés van a személyközi elméletek két fő képviselője, Carl Rogers és George Kelly között, közősek abban, hogy mindkettőn hasonló emberképből indulnak ki. Az általuk felrajzolt kép az emberi viselkedést nemesebbnek, ésszerűbbnek és aktívabbnak mutatja, mint az egyéb elméletek. Kelly nézeteinek egyik fő követője a különbséget a következő szavakkal jellemzi:

Úgy tűnik tehát, hogy a pszichoanalitikus elméletek az embert alapvetően küzdőtérnek tekintik. Az ember szerintük sötét pince, amelyben egy jól nevelt vénkisasszony és egy szexőrült majom vívja véget nem érő, halálos küzdelmét egy meglehetősen idegesnek látszó banktisztviselő játékvezetése mellett. A tanuláselmélet viszont az embert csupán emlékezettel bíró pingponglabdának tekinti. Ugyanezt a vonalat követik az információelmélet egyes típusai, amelyek elképzelése szerint az ember alapjában véve digitális számítógép, melyet valaki olyan konstruált, aki éppen kifogyott a szigetelőszalagból (Bannister, 1966, 21. l.).

Úgy véli továbbá, hogy kevés pszichológus fogadna el érvényesnek önmagára nézve egy ilyen korlátolt leírást.

Rogers és Kelly egyaránt az egész emberrel törődnek. Nem próbálnak a viselkedés magyarázatáért mögöttes élettani és neurológiai mechanizmusokhoz folyamodni, s nem akarják azt a különféle működési rendszerekre – ti. észlelésre, emlékezésre, motivációra – sem feldarabolni. Az egyén tudatosan reagál a körülötte levő világra, ahogyan az a saját értelmezésében megjelenik, s kipróbálja, hogy mennyire állja meg a helyét e szubjektív értelmezés az objektív valósággal szemben. Az embert tehát nemcsak belső szükségletei hajtják, nem is elsősorban környezete irányítja, hanem az az állandó és aktív törekvés, hogy a tapasztalatait helyesen értelmezze.

Rogers és Kelly személyiségelmélete egyaránt a pszichológiai tanácsadás és a pszichoterápia területén végzett munkájukban gyökerezik. Nem próbálják fellebbenteni a fátylat a beteg viselkedésének rejtett értelméről, mint a pszichoanalízis. Az egyént tekintik önmaga legjobb ismerőjének, s az önmagával kapcsolatos kijelentései képezik a terápia nyersanyagát. Kedvelt mérőeszközeik (l. később) is nyitottabbak, s szabadabb önkifejezést tesznek lehetővé, mint a kérdőíves módszerek. Ugyanakkor objektívebbek is, s rendszerezettebb megközelítést tesznek lehetővé, mint a projektív eljárások.

Mindkét elmélet erősen hangsúlyozza a kísérletezés jelentőségét. A klinikai megfigyelés csak akkor válhat szilárd elméleti alappá, ha már gondosan ellenőrzött kutatások is megerősítették. Kelly és Rogers személyiségelméletüket nem gondolták hosszú életűnek. Úgy vélték, fő feladatuk az, hogy ösztönözzék a kutatást, s így hozzájáruljanak elméletük feladásához, amikor a felfedezett új bizonyítékok lehetővé teszik megfelelőbb elméletek kidolgozását.

Rogers „self”-elmélete

Rogers elméletének leglényegesebb eleme az „énkép” (self) fogalma. Sok „én-teoretikus” van a pszichológiában, s valamennyien hozzájárultak e fontos terület megismeréséhez. Rogers a pszichoterápiás ügyfeleivel szerzett tapasztalatai nyomán ébredt tudatára az „énkép” jelentőségének. A betegek hajlanak arra, hogy „önmagukra” vonatkoztatva írják le élményeiket, s problémáik gyakran önmagukról alkotott képük következetlenségeiből adódnak. – „Nem is értem, hogy tehettem ezt”; „Valahogy másképpen érzem magam, mint ahogyan szoktam.”

Az „énkép” Rogers elméletében azoknak az észleléseknek, érzéseknek, attitűdöknek és értékeknek a szervezett mintázata, amelyeket az egyén kizárólagosan a sajátjának vél. Ezek azok a jellemzők, amelyek az „ént” és az „engemet” meghatározzák. Az énkép tehát az egyén teljes élményvilágának központi eleme. Rogers elméletének másik fontos eleme az én-ideál – ez az a személy, amilyennek az ember magát szeretné. A jól alkalmazkodó személyiség úgy fogható fel, mint akinél elég jól egybeesik egymással az énkép és az én-ideál.

A teljes egyén (Rogers elnevezésével az „organizmus”) fő tevékenysége magába foglalja az élménymezőre adott reakcióit, oly módon, hogy szükségleteit kielégítse. Az organizmus alapvető indítéka önmaga megvalósítása, fenntartása és növelése. Az „önmegvalósításra” való törekvés értelmet és irányt ad az emberi tevékenységnek. A fejlődés a többrétűség (differenciálódás) és az egységbe szerveződés (integrálódás) felé halad; az egyén egyre függetlenebbé válik, s egyre nagyobb szabadságra tesz szert az önkifejezésben. Rogers szerint a viselkedés elindításában és irányításában részt vesz mind az „énkép”, mind pedig az „organizmus”. Amíg a két rendszer összhangban működik, s az énkép és az organizmus tapasztalatai

nem mondanak ellent egymásnak, addig az egyén „én-azonos” (kongruens) marad. Ha eltérést tapasztal észlelt énképe és tényleges tapasztalatai között, akkor az egyén az „össze nem illés” állapotába kerül, amely feszültséghez és alkalmazkodási zökkenőkhöz vezet.

Legtöbb élményét az egyén tudatosan észleli, azonban Rogers úgy véli, hogy az énképét túlságosan veszélyeztető élményeket kizárhatja a tudatából. Amikor az ember tudatában van az „össze nem illésnek”, akkor megváltoztathatja viselkedését úgy, hogy az összhangba kerüljön énképével, vagy ellenkezőleg: következetlen viselkedése fényében módosíthatja az énképét. Ha viszont az össze nem illő viselkedést nem tudatosítja, akkor szorongást tapasztal, ami az énkép sérthetlenségének biztosítására hivatott elhárító mechanizmusokat léptethet működésbe. A Rogers által felismert elhárító mechanizmusok hasonlóak azokhoz, mint amelyeket Freud írt le (l. 27. l.).

Rogers elméletének első megfogalmazásakor (Rogers, 1951) számos kérdést hagyott megválaszolatlanul az organizmus tapasztalatai és az énkép közti hasadással, valamint az énkép megvédését ilyenkor biztosító elhárító mechanizmusok szükségességével kapcsolatban. E hiány kitöltésére Rogers (1959) bevezette a „pozitív elfogadás szükséglete” fogalmát. E pozitív elfogadás iránti szükségletet – amely különböző formában, például a más emberektől kapott szeretetben, elismerésben, rokonszenvben, tiszteletben nyilvánulhat meg – minden emberben jelenlévőnek gondolja. Legtisztábban a kisgyermek szülei szeretete és elismerése iránti igényében jut kifejezésre. A gyermek énképét a szülők feltételekhez kötött pozitív elfogadása alakítja. Ha a gyermek tényleges tapasztalatai összeütközésbe kerülnek a szülők részéről a szeretet feltételeként „megkövetelt” énképpel, akkor esetleg elhárító mechanizmusokat kell alkalmaznia a tapasztalatok tudatosításának a megakadályozására. Például ha a szülők a

tanulmányi sikereket értékelik, akkor a gyermek valószínűleg olyan énképet fog kialakítani, amely hangsúlyozza a kimagasló tanulmányi teljesítményt; s ha nem sikerül megfelelnie a saját magas követelményeinek, akkor könnyen az elhárító mechanizmusok alkalmazásához nyúlhat. Az elhárító mechanizmusok gyökerei tehát az egyénnek a szeretet megtartására való törekvésében lehetők fel. A pozitív elfogadás iránti igény olyan erős lehet, hogy még az organizmus alapvetőbb biológiai szükségleteit is háttérbe szoríthatja. Így Rogers elméletében a mártíromság és az önfeláldozás nem tűnik olyan ellentmondásosnak, mint más személyiségelméletekben.

A neurotikus személy rákényszerül az elhárító mechanizmusok túlzott igénybevételére, olyannyira elszakadtak tényleges tapasztalásai az énképétől. Ennek eredménye szorongás s az énképhez való merev ragaszkodás, szemben az összes, annak ellentmondó tapasztalattal. Ahogy egyre több és több tapasztalat szorul ki a tudatból, úgy veszíti el az egyén mind jobban a kapcsolatát a valósággal, s válik alkalmazkodásra képtelenné. Tehát Rogers a lelki zavarokat lényegében egy kontinuum részének tekintí, amelyben a heveny pszichotikus rohamokat az énképpel össze nem illő, s az elhárítás gátjait áttörve, a tudatba kerülő viselkedésformák okozzák.

Bár a lelki zavarok Rogers-féle elméletében az énkép és az élmény össze nem illése a központi mozzanat, ezt az aspektust a kutatók meglehetősen elhanyagolták. Az érdeklődés középpontjába az énkép és az én-ideál közötti eltérések kerültek, s az ezek mérésére kidolgozott mutatókat széles körben használják az alkalmazkodási problémák és a pszichoterápiás hatások kutatásában.

Az énkép vizsgálatára alkalmas egyik eljárást – amelyet Q-módszerként ismerünk – Stephenson (1953) dolgozta ki. A Stephenson-féle Q-technika a módszer teljes végigvitele nélkül is használható az énkép jellemzésére, s a Rogers-féle személyiségelmélettel vagy a pszichoterápiás hatásokkal kapcsolatos kutatások rendszerint így is használják.

A kutató vesz egy halom kártyákra jegyzett leíró állítást, s a vizsgálati személynek ezt különböző csomagokba kell szétválogatnia, kezdve az önmagára nézve „legkevésbé jellemzőktől” egészen a „leginkább jellemzőkig”. A személyt arra kéri, hogy meghatározott számú kártyát rakjon mindegyik csomagba úgy, hogy a tételek legnagyobb része középtájra kerüljön, a legszélső helyekre pedig csak néhány.

A Q-válogatást nemcsak a személy énképére vonatkozóan lehet elvégeztetni; a kutató megkérheti a vizsgálati személyt, hogy most válogassa szét ismét ugyanazokat a tételeket, de egy új vonatkoztatási keretben – például éni-ideáljára, önmagára mint gyermekre, önmagára a felesége szemével nézve stb. vonatkoztatva. A személy arra is képes, hogy úgy hajtsa végre a Q-válogatást, ahogyan az érzése szerint egy másik személyre – például férjére, feleségére, anyjára vagy apjára – nézve érvényes. Amikor a személy több különböző Q-válogatást is végez – például „énképére” és „én-ideáljára” vonatkozóan –, korrelációs együtthatót lehet kiszámítani, amely megmutatja, hogy mennyire tér el egymástól a két kép. Minél nagyobb az „énkép” és az „én-ideál” közötti eltérés, annál rosszabb az alkalmazkodás. Ha a Q-válogatást a pszichoterápiás folyamat különböző pontjain megismételjük, akkor lehetőségünk van a változás mértékének a megállapítására. Az énkép és az én-ideál közötti eltérés a sikeres terápia

következtében várhatóan csökken, s az is meghatározható, hogy vajon az eredményezett teljes változás az énkép, az én-ideál vagy mindkettő megváltozásának köszönhető-e.

Az alkalmazkodási problémáknak ezt az egyszerűsítő felfogását sokan bírálták, s több vizsgálat is azt mutatja, hogy az énképben és az én-ideálban nem mindig következnek be a várt változások. Truax és munkatársai (1968) neurotikus betegek és bűnözők csoportjaiban egyezést találtak a Q-válogatás eredményei és az alkalmazkodás és változás más pszichológiai teszt mutatói között. Garfield és munkatársai (1971) viszont, akik a pszichoterápia kimenetelének nyolc különböző ismertetőjegyét hasonlították össze – közöttük a betegek, terapeuták és szupervizorok által készített Q-válogatásokat és jellemzéseket –, kevés összefüggést találtak a különféle mutatók között. Ráadásul arra nézve is vannak adatok, hogy a Q-válogatás újrapétegetése mindenféle pszichoterápia nélkül, önmagában is változásokat jelezhet. Hogy olyan nehéz egyértelmű változást bizonyítani a Q-válogatás módszerével, abban az is közrejátszhat, hogy a betegek gyakran megpróbálják magukat jobban alkalmazkodónak feltüntetni, mint amilyenek valójában. Amikor tehát az énkép és az én-ideál közti eltérést alkalmazzuk a hibás alkalmazkodás felmérésére, akkor számos súlyos alkalmazkodási problémákkal küzdő beteg könnyen a jól alkalmazkodók közé sorolhatunk.

A Q-válogatás strukturált eljárás, amennyiben az ingereket a kísérletvezető adja, s a vizsgálati személynek előre meghatározott osztályokba kell azokat sorolnia. Mindazonáltal elég nagy hajlékonyságot tesz lehetővé, ha az egyéni esetre akarjuk alkalmazni. A Q-válogatás módszere egy az egyben elfogadja azt, amit a személy mond önmagáról. Ez összhangban van Rogers álláspontjával, amely szerint az egyén maga a legjobb információforrás a

saját érzéseivel, hiedelmeivel és érzelmeivel kapcsolatban. Sajnos, még ha el is fogadjuk az eljárás érvényességét – nem feledkezve meg az óvatosságra intő eredményekről, amelyek szerint az emberek gyakran azt válaszolják, amit szerintük a kísérletvezető elvár vagy amit társadalmilag kívánatosnak tartanak –, akkor is kétségeink maradnak az ismétlési megbízhatóságot illetően. A Q-válogatás hasznos lehet mint kutatási módszer, ha embercsoportokra nézve akarjuk vizsgálni az énkép jellegzetességeit; de egyénekre történő klinikai alkalmazása – különösen ha a változás mutatójaként akarjuk felhasználni – az alacsony megbízhatóság miatt nem tekinthető kellőképpen megalapozottnak.

Alkalmazások

Rogers elmélete sok tekintetben a pszichoterápia elmélete, s az újabb kutatások jelentős része a terápiás kapcsolat sajátosságaiával foglalkozik. A pszichoterápia úgy tekinthető, mint a személyek közötti konstruktív kapcsolat sajátos formája, s Rogers megpróbálta egyértelműen megjelölni azokat a feltételeket, amelyeket elengedhetetlennek vél a személyiségváltozás előidézéséhez.

Terápiás módszerének ismertetésekor Rogers (1940) eleinte nagy súlyt tett arra, hogy a terapeuta nem irányító („non-direktív”). A terapeuta fő feladata, hogy pontosan visszatükrözze a kezelt személy érzelmeit, úgyhogy az maga is képessé váljék saját érzéseinek tisztázására és felismerésére. Nem tesz kísérletet arra, hogy értelmezéseket adjon, vagy megpróbálja rákényszeríteni az illetőre a nézeteit. Rogers számára később nyilvánvalóvá vált, hogy a „nem irányítás” elvét több terapeuta rosszul értelmezte, amennyiben közömbösséget mutattak a kezelt személy irányában. Ennek ellensúlyozására indítványozta, hogy a terápiának „betegközpontúnak” kell lennie. Elvárása

szerint a terapeutának végig kell vizsgálnia együtt a beteggel annak teljes tapasztalatmezőjét, hogy megértsék a beteg önmagáról kialakított felfogását.

Egyik elméleti munkájában Rogers (1957) a konstruktív személyiségváltozás hat lényeges feltételét emelte ki, mint amelyek szerinte minden hatékony gyógyító eljárásban megtalálhatók, a betegek bármely típusáról legyen is szó:

1. Két személy pszichológiai kapcsolatban van egymással.
2. Az egyikük – nevezzük kliensnek – állapotát személyiségében össze nem illő részek jellemzik; sérülékeny és szorongó.
3. A másik személy – akit terapeutának fogunk nevezni – a klienssel való kapcsolatában kongruens és rendezett személyiségű.
4. A terapeuta feltétel nélküli elfogadást tapasztal a kliens részéről.
5. A terapeuta a kliens belső vonatkoztatási terének beleérző (empatikus) megértését éli át, s arra törekszik, hogy e tapasztalatát vele közölje.
6. A terapeutának legalább egy bizonyos mértékig sikerül közölnie a klienssel beleérző megértését és feltétel nélküli pozitív elfogadását (96. l.).

Míthogy a konstruktív változás iránya feltevés szerint mindig a fokozottabb önmegvalósítás felé mutat, a terapeuta felelőssége csupán annyi, hogy biztosítsa az én-azonosság (hitelesség), feltétel nélküli pozitív elfogadás (melegség) és empátia elengedhetetlen feltételeit. Nincs szükség arra, hogy ellenőrizze vagy irányítsa a terápiás folyamatot. Ha bizonyos ideig biztosítja az elengedhetetlen feltételeket, a konstruktív személyiségváltozás úgylis bekövetkezik.

Truax és Carkhuff (1967) több vizsgálatral igazolták, hogy a különféle elméleti alapokkal rendelkező, hatékony terapeuták munkájában valóban kimutatható az empátia, melegség és hitelesség e döntő jelentőségű három összetevője. A fő kutatási módszer magnetofonszalagra rögzített rövid interjúszakaszok értékelése volt, amelyet nagy gyakorlattal rendelkező pontozók végeztek, gondosan körülírt skálák mentén. A pontozók közti megbízhatóság többnyire megfelelőnek látszik, bár egyes esetekben - különösen a „hitelesség” értékelésében - kevésbé elfogadható. Kevés bizonyíték létezik a skálák érvényességére vonatkozóan. A három terápiás feltétel az eredmények szerint általában pozitívan korrelál egymással, bár némelyik vizsgálatban előfordul, hogy az egyik feltétel negatív korrelációban áll a másik kettővel, sőt olyan is van, hogy semmiféle összefüggést nem sikerül kimutatni. Így egyelőre a terápiás feltételek közötti összefüggés meglehetősen bizonytalan.

Truax és Carkhuff (1967) nagyszámú vizsgálatot tekintett át, amelyek alátámasztották azt a nézetet, hogy a terápiás feltételek magas szintű megvalósulása kedvező terápiás eredményekkel társul. Ha azonban a feltételek csak alacsony szinten valósulnak meg, az sem vezet szükségszerűen a beteg alkalmazkodásának a romlásához. Több ellentmondó eredmény is létezik, s egyes vizsgálatoknak nem sikerült jelentős változásokat kimutatniuk a kezelés nyomán (Garfield és munkatársai, 1971). Mint-hogy a kliensközpontú terápia rendszerint rövid időtartamú, fontos előfeltevése, hogy a kedvező változások a terápia befejezése után is folytatódnak. Fiske és Goodman (1965) egy sor különféle mutató - például Q-válogatás, TAT és MMPI - felhasználásával, a terápia befejezése után tizennyolc hónappal, kimutatta, hogy egyeseknél valóban megfigyelhető bizonyos további javulás, de voltak olyanok is, akik visszaestek, s a csoport egészét te-

kintve a terápia utáni időszakban a javulás nem bizonyult szignifikánsnak.

Bár az empátia, hitelesség és melegség megfelelő szintje valószínűleg elengedhetetlen feltétele a hatékony személyiségváltozásnak, a fentebb közölt ellentmondó eredmények arra utalnak, hogy egyéb fontos tényezőkkel is számolni kell. Felvetődött, hogy az „önvizsgálat” egy szintje, amely a klienstől érzése, viszonyulásai és félelmei átvizsgálását kívánja meg, ugyancsak fontos meghatározója lehet a sikeres terápiának. Truax és Carkhuff némi bizonyítékot szolgáltatnak amellett, hogy a magas szintűnek értékelt terápiás feltételek nagyobb önvizsgálattal és személyiségváltozással járnak együtt. Az is igazolódott, hogy Rogers szelektív szóbeli és nem-verbális megerősítést alkalmaz a kliens kijelentéseire, amelyek segítségével fokozottabb önvizsgálatra és viselkedésének átértékelésére készíti (Truax, 1966). Ez az eredmény ellentmond Rogers korábbi követelményének, amely szerint a terapeutának „nem-irányítónak” kell lennie.

Rogersnek és munkatársainak a pszichoterápiás folyamattal kapcsolatos munkáit áttekintve, az embernek óhatatlanul az az érzése, hogy több a felvetett, mint a megválaszolt kérdés. Mindazonáltal ígéretes kezdetét jelentik a megragadó, de ugyanakkor rendkívül összetett terület tudományos vizsgálatának, s ezért Rogerst és kutatótársait jelentős elismerés illeti.

Értékelés

Az én-elméleteknek az a típusa, amelyet Rogers is képvisel, az „énképet” tekinti az egyén legfontosabb sajátosságának. Ezt a felfogást nem mindig fogadta széles körű elismerés. Epstein (1973) szerint még senki sem tudta az énképet megfelelően meghatározni, s a legtöbb meghatáro-

zás gonosz körben mozog, vagy pedig nem tartalmaz megfigyelhető vonatkoztatási pontot. Ugyanakkor úgy véli, hogy:

Bár az énképnek mint magyarázó elvnek az értékét illetően nincs egyetértés, aligha vitatható, hogy az énkép létezésének szubjektív átélési állapota olyan fontos tapasztalati jelenség, amely önmagáért is megérdemli a vizsgálódást. (405. l.).

Az énkép Rogers-féle megközelítésének legfőbb érdeme a kutatás és a mérés hangsúlyozása. Az elmélet kidolgozása olyan mértékben halad előre, ahogyan azt a növekvő mennyiségű kísérleti adatok lehetővé teszik. Rogers elismeri, hogy az emberi viselkedés tanulmányozására másfajta megközelítések is alkalmasak, sőt ezek az én-elmélet értékes kiegészítői lehetnek.

Rogers elméletének egyik sokat bírált vonása, hogy túlságosan a tudatos megismerési folyamatokra hagyatkozik, s a viselkedés tudattalan oldalait ehhez képest elhanyagolja. Az önjellemzések közismerten megbízhatatlanok, nemcsak azért, mert a kutató elvárásai vagy a társadalmi kívánalmak befolyással vannak az egyénre, hanem azért is, mert az ember ritkán ismeri a teljes igazságot önmagával kapcsolatban. Természetesen a megfigyelő alapállása éppannyira lehet szubjektív és torzításokra alkalmas, úgyhogy alapvető megbízhatatlansága ellenére, gyakran még mindig az önjellemzés a legjobb információforrás az egyénről (l. még 155. l.).

A személyiségfejlődést Rogers elég felületesen kezeli, s nem írja le elég tisztán a személyiség fejlődésének és változásának mechanizmusait. A hangsúlyt a fejlődés és változás számára kedvező feltételekre helyezi, s a változás előfeltételese szerint eleve a nagyobb önmegevalósítás irányába mutat. Újabb írásaikban Rogers és munkatársai

egyéb tényezők – például a kiválasztó megerősítés – jelentőségét is elismerik a személyiségváltozás mintázatának meghatározásában.

Rogers elmélete és terápiás megközelítése jelentős befolyással volt a pszichoterapeutákra, pedagógusokra, papokra és gazdasági vezetőkre. Legnagyobb eredménye az volt, hogy sikerült bevonnia a pszichoterápiát a tudományos vizsgálódás körébe, s ösztönözte az emberi viselkedés összetettebb aspektusaira irányuló kutatást.

Kelly személyes konstrukció elmélete

A személyes konstrukció elmélet (SZKE), amelyet Kelly a viselkedés megismerésközpontú, átfogó elméletének tekint, abból a megfigyelésből nőtt ki, hogy valamennyi pszichológiai elmélet kétféle nézetet foglal magába az emberről. Az elmélet első és leginkább kifejtett aspektusa az embert kondicionált (feltételekhez kapcsolt) válaszok gyűjteményének vagy gyermekkori fantáziái áldozatának – és így tovább – tekinti; amíg a másik, rejtett elmélet, arra az emberre vonatkozik, aki mint viselkedéskutató elméleteket alkot, hipotéziseket ellenőriz, s megpróbálja irányítani környezetét. Kelly érvelése szerint kevés pszichológus fogadná el *önmagára* vonatkoztatva az első fel fogást. Önmagukról mint tudósról kialakított elképzelésük jóval nemesebb és tiszteletteljesebb, mint amit a vizsgálati személyeik (más emberek) viselkedésének megértésére használt elméleteik magukba foglalnak. Kelly véleménye szerint a pszichológiai elméletnek „reflexívnek” kell lennie; vagyis nemcsak a vizsgálati személyek viselkedését, hanem az elmélet alkotójának a viselkedését is meg kell tudnia magyarázni.

Kelly magát az embert tudósnak tekinti, aki tevékenyen próbálja megérteni környezetét. Elméleteket állít

fel, előrejelzéseket ellenőriz, és mérlegeli a tapasztalati bizonyítékokat. Kelly elméletének alapvető filozófiai előfeltevése, hogy minden esemény *többféleképpen is megszerkeszthető*. Nem létezik abszolút igazság vagy objektív valóság, hanem csak az események értelmezésének különböző módjai (a konstrukciók), amelyek többé-kevésbé alkalmasak a megértés fokozására és a jövő eseményeinek tökéletesebb előrejelzésére. Kelly elméletének lényege tehát egyetlen alaptételben megfogalmazható: „A személy folyamatait pszichológiailag meghatározza az a mód, ahogyan elővételezi az eseményeket” (Kelly, 1955).

Az SZKE-ben kevés szó esik a motivációról (vagy akár a tanulásról, észlelésről vagy emócióról); az embert lényegéből adódóan tevékenynek tekinti. Állandóan azon fáradozik, hogy jobban megértse az eseményeket, s nincs szüksége egy külön erőre, hogy az mozgassa és ösztökélje.

Az ember a világot „konstrukciók” (fogalmak) alapján magyarázza, amelyek előrejelző hatékonysággal bírnak számára. A konstrukció tehát több, mint egyszerű címke: a jövőbeli események előrejelzésének egy módja. Amikor egy ismerősünkre a „megbízható” konstrukciót alkalmazzuk, akkor egyben előrejelzést teszünk arra vonatkozóan, hogy várakozásunk szerint hogyan fog viselkedni, ha rábízunk magunkat. Egy konstrukció hasznosságát az határozza meg, hogy mennyire pontos előrejelzéseket tesz lehetővé. Minden konstrukcióban két, szemközti véglet közötti ellentét fogalmazódik meg (pl. kemény – lágy, rövid – hosszú), és konstrukció akkor keletkezik, amikor valaki „konstruál” két személyt vagy tárgyat, amelyek valamilyen közös – egy harmadiktól mindkettőjüket megkülönböztető – jellegzetességgel bírnak. Egy adott konstrukció nem alkalmazható minden helyzetre, mivel vannak dolgok, amelyek kívül esnek „érvényességi körén”. Más körülmények között viszont a konstrukció

rendkívüli módon hasznosnak bizonyulhat, s ezek képezik az „alkalmazhatóság fókuszát”.

Bár a legtöbb konstrukció megnevezhető, Kelly felismerte, hogy vannak fontos nem-nyelvi konstrukciók is, amelyek a tudat számára nem is hozzáférhetők. Amikor egy konstrukciónak csak az egyik pólusa mondatik ki, akkor azt mondjuk, hogy a másik „elnyelődött”. Például ha valaki gyakran használja az „okos” kifejezést az emberek jellemzésére, akkor ezzel feltételezi az ellentétes „buta” véglét létezését, még akkor is, ha nem is használja. A konstrukciók hierarchikus módon szerveződhetnek, úgyhogy olyan átfogó konstrukciók, mint például a „jórossz”, fölérendelt viszonyba kerülhetnek számos, szűkebb alkalmazhatósági körrel rendelkező alárendelt konstrukcióhoz képest. A tartósabb fölérendelt konstrukciók képezik a „magkonstrukciókat”, amelyek az egyén számára az azonosság és folytonosság érzését biztosítják. E magkonstrukciókkal szemben ott vannak a perifériás konstrukciók, amelyek rendszerint alárendeltek, s anélkül is megváltoztathatók, hogy az a magkonstrukciókban komolyabb zavart eredményezne. A magkonstrukciók különösen azok, amelyeket az ember rendszeresen használ a saját viselkedése értékelésére sok tekintetben analógnak vehetők Rogers énkép-fogalmával.

Azokat a konstrukciókat, amelyek elég hajlékonyak ahhoz, hogy képesek legyenek új elemeket beépíteni alkalmazhatóságuk körébe, „áteresztőeknek” („permeabilisaknak”) tekintjük; ugyanakkor vannak viszonylag „nem áteresztő” konstrukciók, amelyek ritkán teszik lehetővé új elemek felvételét. Azokat a konstrukciókat, amelyek másokkal többnyire együtt járnak, „szoros” konstrukciónak nevezzük; ezek mindig változatlan előrejelzésekhez vezetnek (pl. asztal, tehát kemény). Amikor a konstrukciók „lazák”, akkor többféle előrejelzés is le-

hetséges hasonló körülmények között. Általában nem jó, ha a konstrukciórendszerek túlságosan szorosan szerveződnek, mivel ez nagyon beszűkítheti a lehetőségeket; ugyanakkor a túlságosan „lazán” szervezett konstrukciórendszerek sem szerencsések, mert ebben az esetben meglehetősen nehézé válik a belőlük levont előrejelzések pontosságának megítélése. Az emberek nemcsak az alkalmazott konstrukciók tekintetében különbözhetnek egymástól, hanem abban is, hogy konstrukcióik milyen módon szerveződnek, úgyhogy végül minden egyes ember csak rá jellemző, személyes konstrukciórendszerre tesz szert. Az egyén konstrukciórendszerének struktúrája és szerveződése alkotja a személyiséget.

Kelly elméletében fontos szerep jut a „szorongás”, a „fenyegetés”, az „ellenségesség” és az „agresszió” fogalmainak, bár meglehetősen újszerűen határozza meg őket. „A szorongás annak a felismerése, hogy az események, amelyekkel az embernek szembe kell néznie, kívül esnek konstrukciós rendszerének alkalmazhatósági körén.” A szorongás oka nem a konstrukciók érvénytelensége, hanem az a felismerés, hogy az ember konstrukciói alkalmatlanok a helyzet megértésére. „A fenyegetettség az ember magstruktúrájának küszöbön álló, átfogó megváltozására való ráébredés.” Amint az egyén konstrukciós rendszerének továbbmunkálása céljából új tevékenységekbe kezd, vagy új helyzetekbe lép, szorongásnak és fenyegetettségnek teszi ki magát. A szorongás és a fenyegetettség hatására szűkítheti és szorosabbá teheti, vagy pedig ellenkezőleg, tágíthatja és lazíthatja konstrukciós rendszerét. Ha a folyamat bármelyik irányban is túlságosan előreszalad, pszichológiai rendellenességek keletkezhetnek.

Az érzelmekhez Kelly szándékosan pszichológiai irányból közelít, de ahhoz, hogy álláspontját következetesen végig tudja vinni, kényszerűen figyelmen kívül kell

hagynia az élettan területéről származó hatalmas ismeretanyagot; ezenkívül – úgy tűnik – egyes meghatározásai fittyet hánynak a fogalmak hétköznapi jelentésének. Bannister és Mair (1968, 33. l.) szerint: „e sémában az »érzelmeik« misztériumuk jelentős részét elveszítik”; joggal tarthatunk tőle, hogy közben jelentésük nagy részét is elveszítik.

Mérési módszerek

Elméletéhez szorosan kapcsolódva dolgozta ki Kelly a Szerepkonstrukció repertoár-tesztet (Rep-teszt). A módszer célja, hogy felmérje a személy által alkalmazott alapvető konstrukciókat, valamint az azok között fennálló összefüggéseket. A vizsgálati személlyel közölnek egy sor szerepet (pl. tanár, közeli barát, főnök), és megkérlik, hogy mindegyikhez kapcsolja hozzá valakinek a nevét, aki az illető szerepnek hordozója. Ezután kap három kártyát, amelyek mindegyike az általa említett nevek egyikét viseli, s meg kell mondania, hogy mi az, amiben közülük ketten hasonlítanak egymásra s eltérnek a harmadiktól. Ez az eljárás jelöli ki a konstrukciók hasonló és ellentétes pólusait (l. 56. l.). A műveletet különböző kártyákkal egészen addig kell ismételni, amíg elegendő számú konstrukció nem gyűlt össze. A konstrukciók előhívásának módszerét különféleképpen lehet módosítani, legalkalmasabbnak azonban az „énkép-azonosító forma” látszik, amelyben a három kártya valamelyike minden bemutatásnál a vizsgálati személy nevét tartalmazza. A Rep-teszt által előhívott konstrukciók elemezhetőek mind a tartalmuk alapján, mind pedig aszerint, hogy a vizsgálati személy hogyan alkalmazza őket különböző emberekre és helyzetekre.

Az eredeti Rep-tesztet a klinikusok számára dolgozták ki egyéni esetek vizsgálatához, azonban egy ebből kifej-

lesztett módszer, a „Repertoár-rács” az egyik fő vizsgálóeszközzé vált a személyiségkutatás és a pszichopatológia területén. A módszer lehetővé teszi a kutató számára az elemek (pl. szerep-címkék vagy nevek) számos különféle típusának felhasználását. A konstrukciók lehetnek a vizsgálati személyből előhívottak vagy a kutató által előre meghatározottak, s többféle kifinomult értékelési rendszer áll rendelkezésre. Akár előhívott, akár előre meghatározott konstrukciókról van szó, a vizsgálati személynek a szerepazonosítókat (vagyis számára fontos személyek neveit) el kell helyeznie az egyes konstrukciók egyik vagy másik pólusán, vagy rangsorolnia kell őket a konstrukciók alapján – például az „anya”, „főnök”, „barátnő” elemeket el kell helyeznie a „becsületes–tisztességtelen” konstrukció valamelyik pólusán, vagy rangsorolnia kell őket „becsületességük” szempontjából. Ha az első módszert alkalmazzák, akkor „egybeesési pontszámot” lehet kiszámolni, amely megmutatja, hogy milyen mértékben kapcsolódnak egymáshoz az egyes konstrukciók. Hasonló „kapcsolatmérőszám” számolható ki a rangsorolós módszer alkalmazása esetén is. A módszer előfeltevése, hogy a kapcsolat statisztikai mérőszámai a konstrukciórendszer pszichológiai összefüggéseit tükrözik.

A repertoárrács-módszert meghatározó további fontos előfeltevések, hogy a választott személyek vagy szerepek a vizsgálati személy életének fontos alakjait reprezentálják; hogy a kutató által választott összehasonlítások olyanok, amelyekkel a személynek napi döntései során is szembe kell néznie; s végül, hogy a konstrukciókhoz kapcsolt címkék nagyjából ugyanazt jelentik a vizsgálati személy számára, mint a kutatónak. A bizonyítékok, melyek ezen előfeltevéseket alátámasztják, sajnos meglehetősen szórványosak.

Az érvényesség és a megbízhatóság problémájával eddig meglehetősen keveset törődtek. Bannister és Mair

(1968) érvelése szerint e fogalmak hagyományos – szorosabban vett – értelme nem releváns, mert a repertoár-rács inkább egy módszertani irányzat, semmint szabványosított teszt. Nem mindenki értett azonban egyet ezzel a fel fogással. Gathercole és munkatársai (1970) egy tanulmányukban megvizsgálták a repertoár-rács általánosan használt típusainak „párhuzamos formákban mért” megbízhatóságát (ugyanazon szerepekhez más-más személyek nevét kapcsolták), valamint „ismétlési” megbízhatóságát. Eredményeikből arra a következtetésre jutottak, hogy egyetlen vizsgálat alapján csak rendkívül óvatosan szabad az egyénre vonatkozó általánosításokat tenni – különösen ha előhívott konstrukciókat alkalmaztunk –, mivel az adatok nagy valószínűséggel megbízhatatlanok. A repertoárrács-módszert és annak alkalmazásait áttekintő kiterjedt tanulmányukban Bannister és Mair (1968) rámutatnak:

Fennáll bizonyos veszélye annak, hogy a rács-módszer is a Rorschach-teszt sorsára jut. Böven burjánzó folklórt és félig érvényes normákat alakít ki, amelyek lehetővé teszik a pszichológus számára, hogy alkalmi spekulációit rendszerezett műszeres vizsgálatnak álcázva végezze (201. l.).

Sajnos több jel mutat arra, hogy ezt az időben adott figyelmeztetést a pszichológusok elengedték a fülük mellett.

Alkalmazások

Pszichiátriai diagnózis. A kutatókat jelentős erőfeszítésre sarkallta Kellynek az az elgondolása, hogy a skizofrén betegeknél oly gyakran megfigyelhető furcsa gondolati

műveletek a kórosan „laza” konstrukciós rendszerek következményei. Bannister és Fransella (1967) publikálta a „rács-tesztet a skizofrén gondolkodászavarok vizsgálatára”, amelyben a vizsgálati személynek nyolc ismeretlen ember fényképét kell rangsorolnia hat konstrukció mentén. A vizsgálatot később ugyanezekkel a fényképekkel és konstrukciókkal megismétlik, s kiszámítják az „intenzitás” és a „következetesség” mértékét. Az intenzitás a konstrukciók közötti kapcsolat mérőszáma, vagyis hogy például a kedvesnek ítélt embereket a vizsgálati személy mennyire tartja ugyanakkor őszintének is. A következetesség mérőszáma azt mutatja meg, hogy a két felvétel között mennyire maradtak változatlanok a rangsorolások; lényegében tehát a rövid idejű ismétlési megbízhatóság mutatója.

A tesztet elterjedten alkalmazzák a skizofrén gondolkodászavar diagnosztálására, bár alkalmassága e célra nincs kellőképpen bizonyítva. A standardizálás eredetileg olyan vizsgálati személyeken történt, akiket három független értékelő egyértelműen zavart gondolkodásúnak vagy nem zavart gondolkodásúnak ítélt; nem biztos tehát, hogy ugyanúgy alkalmas a módszer a kevésbé kifejezett gondolkodási zavart mutató betegek vizsgálatára. Hogy további információhoz jussanak a tesztel kapcsolatban, Bannister és munkatársai (1971) egy 300 főből álló, válogatatlan pszichiátriai beteganyagban is elvégezték a vizsgálatot, akiket három különböző kórházból szedtek össze; majd az eredményeket összehasonlították a klinikailag felismert gondolkodászavarok előfordulásával. Úgy találták, hogy a kétféle adat között kielégítő az együtt járás. Poole (1973) azonban rámutatott, hogy a helytelen osztályozás (a nem zavart gondolkodású betegek zavart gondolkodásúnak minősítése – vagy fordítva) aránya Bannister és munkatársai vizsgálatában túlságo-

san magas ahhoz, semhogy lehetővé tennék a teszt egyes betegekre történő alkalmazását.

Sokan bírálták a „laza konstrukcióképzés” koncepcióját, mint a skizofrén gondolkodászavar magyarázó elvét, tekintve, hogy a zavart gondolkodású skizofréneket elsősorban a következetesség s nem pedig az intenzitás (vagyis a konstrukciós rendszer feszessége vagy lazasága) alapján sikerült megkülönböztetni egyéb csoportoktól. Radley (1974) a kísérleti adatok áttekintése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az „intenzitás” mutatója alapján nem jogosult a „laza” és az „integrált megismerésű” személyek elkülönítése.

Pszichoterápia. Kelly szerint a pszichoterápia célja a konstrukciós rendszer módosítása. A Kelly által leírt fő eljárást, a „rögzítetszerep-terápiát” (RSZT) viszonylag kevésbé vizsgálták, s nem próbálták ellenőrzött körülmények között felmérni a módszer hatékonyságát. Mindazonáltal beszámolnak néhány ígéretes kezdeti megfigyelésről. Az RSZT-be többek között Bonarius (1970) nyújt bevezetést, aki illusztrációképpen egy eset ismertetését is közli.

Az RSZT-ben az első lépés, hogy önjellemzés vagy a Rep-teszt segítségével megállapítjuk, melyek a legfontosabb konstrukciók a kliens személyes konstrukciórendszerében. A terapeuta ezután felvázol egy szerepet, amelyet a betegnek el kell játszania mindennapi életében. A szerep fő konstrukcióinak teljesen különböznie kell a kliensétől, nehogy az saját konstrukcióit alkalmazza a szerep eljátszásához, s így eleve kudarcba fullassza ama kísérletét, hogy új irányból megközelítve tapasztalja meg élethelyzetét. A szerepnek „természetesnek” is kell lennie, hiszen a kliensnek nem szabad közölnie a körülötte levő emberekkel, hogy szerepet játszik. A terápiás üléseken a terapeuta ellenőrzi, hogy mennyire haladt előre a kliens a

szerep begyakorlásában, s együtt próbálgatják a szerep részleteit. Végül a kliens visszaadja a szerepet, s megbeszéli a terapeutával, hogy milyen tanulságokkal szolgált számára az átélés.

A változás folyamatát az új konstrukciókkal való kísérletezésnek tekintik; ha valaki kezdi másképpen „felépíteni a dolgokat”, s kezd másképpen viselkedni, akkor az már „más ember”. Mindazonáltal nincs feltétlenül szükség az SZKE kidolgozott struktúrájára ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni az RSZT-ben bekövetkező változásokat, különösen hogy az eljárás sok tekintetben hasonlít a szociális tanuláselmélet alapján kidolgozott „modellezés” módszeréhez (l. 7. fejezet). Véleményünk szerint a változásnak ugyanolyan alkalmas mechanizmusai lehetnek azok a szociális megerősítések, amelyeket a terapeuta és klienssel „új szerepében” kapcsolatba lépő többi ember nyújt. E magyarázat azért is előnyösebb, mert jobban megfelel az elméletek takarékos kifejtése elvének, s egy, az SZKE-nél sokkal szilárdabban megalapozott és kiterjedtebb alkalmazhatósági körrel rendelkező elméletből (ti. a szociális tanuláselméletből) származik.

Értékelés

Az SZKE bátor és fantáziadús kísérlet a személyiség átfogó, kognitív elméletének a megalkotására. Ahol kudarcot vall, ott ennek az az oka, hogy figyelmen kívül hagyja vagy triviálisnak tünteti fel az emberi viselkedés fontos aspektusait. Az elmélet nem tudja megfelelően magyarázni az érzelmeket; mint Bruner írja:

Alig hiszem, hogy amikor az emberek mérgesek, ihletettek vagy szerelmesek, akkor ne tudnának kevesebbet törődni „rendszerükkel mint egészszel”. Az

embernek az a benyomása, hogy személyiségelméletében a szerző, az irracionalizmus terjedésére reagálva, átesik a ló másik oldalára (1956, 356. l.).

A szituációs tényezőket az SZKE ugyancsak elhanyagolja, s úgy tűnik, mintha az embert „üres világba” helyezné.

Bár Kelly kikerüli a „reflexivitás” paradoxonját (l. 55. l.), elmélete más tekintetben nem mentes a paradoxonoktól. Mischel (1964) rámutat, hogy mivel Kelly előfeltevése szerint nincs „objektív valóság”, hanem csak a személynek a valóságra vonatkozó szubjektív értelmezései, ezért nem lehetséges a konstrukciók objektív érvénytelenítése. Véleménye szerint a konstrukciókat osztályozásra és nem előrejelzésre használjuk, úgyhogy az emberi viselkedés a jövőt tekintve lényegében előíró s nem pedig előrejelző jellegű. A tudományos előrejelzésnek nincs hatalma az eseményeket befolyásolni, az emberi előrejelzésnek azonban igen - például „egy bizonyos fajta lányt fogok feleségül venni”. További paradoxonnal kell szembenézni a terápiás helyzetben, ahol - úgy tűnik - olyan terapeutára lenne szükség, aki képes jobban megismerni a kliens konstrukciós rendszerét, mint ahogyan ő maga ismeri. Az SZKE-vel kapcsolatban talán az a legdöntőbb probléma, hogy az elmélet alapján tett előrejelzések mennyire vezethetők le egyszerűbb, ugyanakkor nagyobb magyarázóerővel rendelkező elméletekből is.

Az „ember mint sakknagymeister” modelljének a megalkotásával Kelly a személyiség olyan fontos területeire irányította rá a figyelmet, amelyeket a kutatók hosszú ideig elhanyagoltak. Egészen bizonyos, hogy a jövő tudósainak nagyobb figyelmet kell majd fordítaniuk a megismerési változókra; valószínű azonban az is, hogy elméleteikben nem ruházzák fel azokat olyan általános érvényvel, mint ahogyan az SZKE teszi.

Rogers és Kelly összehasonlítása

Rogers és Kelly a személyiség fontos területeire – ti. az „énképre” és a „megismerési folyamatokra” – irányítják a figyelmet. Ennek azonban az az ára, hogy elméleteik kevésbé átfogóak, s viszonylag elhanyagolnak olyan fontos területeket, mint a tudattalan folyamatok, a tanulás és a biológiai tényezők. Mindkét elmélet lényegében klinikai elmélet, s bizonyos vonásaikban hasonlítanak a 2. fejezetben tárgyalt pszichoanalitikus elmélethez. Fontos eltérés ugyanakkor a pszichoanalitikus elmélettől, hogy állításait olyan formában fogalmazzák meg, ami lehetővé teszi a tudományos ellenőrzést. Lehet tehát őket cáfolni, s kevés kutató van, aki annyira hajlana elméletének módosítására az új bizonyítékok fényében, mint éppen Rogers és Kelly.

A Rogers és Kelly által előnyben részesített vizsgáló eljárások – a Q-válogatás és a Rep-teszt – ígéretes lehetőségeket rejtenek magukban, azonban még vannak problémák a megbízhatóságukkal és az érvényességükkel kapcsolatban. Különösen a klinikum területén kell még meggyőzően bizonyítani e módszerek értékét. Tekintettel a számos ellentmondó eredményre, további empirikus bizonyítékokkal kellene alátámasztani az elméletekhez kapcsolódó pszichoterápiás módszerek hatékonyságát is. Nem sikerült megfelelően igazolni a pszichoterápiának az elméletekből levezetett hatótényezőit, s felvetődött, hogy a szociális tanuláselmélet elvei jelentősen hozzájárulhatnak az abban foglalt mechanizmusok megértéséhez.

A személyiségelmélet klinikai alapon történő felépítésének nemcsak az a veszélye, hogy eleve korlátozott lesz az elmélet hatóköre; lényegesebb problémát jelentenek azok a torzítások, amelyek a sajátos stresszhatások és a pszichoterápiás kapcsolat különös jellegzetességei követ-

keztében fellépnek. Kelly elmélete esetében még hangsúlyozottabb a vizsgálati személyek reprezentativitásának hiánya, amint arra Foulds (1973) rámutatott:

Míg az általános pszichológia gyakran elfogadhatatlan mértékben az egyetemi hallgatókra hagyatkozik, addig a pszichopatológia – illetve a pszichopatológia, ahogy azt sok klinikai pszichológus érti – elfogadhatatlan mértékben az egyetemi klinikák beteganyagára korlátozza magát.

4.

Típustanok és vonáselméletek

„A »személyiségvonás« a reakciót meghatározó tendencia vagy predispozíció” (Hall és Lindzey, 1957, 263. l.). Bizonyos tekintetben mindenki személyiségvonás-teoretikus, hiszen mindannyian észre vesszük a másik ember viselkedésében az egybehangzásokat, s ezeknek megfelelően jelöljük őt az agresszív, a lusta, a félnék vagy a többi 18 000 szó valamelyikével, amelyet az angol nyelv az emberi viselkedés leírására alkalmaz. A köznyelvben rendelkezésre álló vonás-típus jellegű jellemzések száma túlságosan nagy ahhoz, semhogy a személyiségkutatásban közvetlenül felhasználhatók lennének, s több módszert is kidolgoztak abból a célból, hogy e számot jobban kezelhető méretekre csökkentsék. Az utóbbi években a kutatók többsége egy sajátosan kialakított matematikai eljárást használt erre a célra, amit faktoranalízisnek neveznek.

E fejezetben Cattell és Eysenck személyiségelméletét fogjuk részletesebben tárgyalni, akik mindketten kiterjedten alkalmazták a faktoranalitikus eljárásokat. Az Eysenck és Cattell elméletében megfigyelhető hangsúlyeltérések részben azokból az elméleti különbségekből adódnak, amelyek a két kutató által alkalmazott faktoranalitikus módszer között fennállnak. Hogy e különbségeket megérthessük, nem kerülhetjük el, hogy a személyiségel-

méletek bemutatása előtt ne ismertessük legalább vázlatosan a személyiségkutatásban alkalmazott faktoranalitikus módszereket.

A faktoranalízis technikája

Ha veszünk több tesztet, amelyek mind az egyén valamely sajátosságát – például testfelépítését, egyszerű számtani feladványok megoldásának a sebességét vagy az érzelmi igénybevételre bekövetkező szívritmusváltozásait – mérik, akkor a különböző mutatók összefüggésének a mértékét a korrelációs együtthatóval lehet kifejezni. Ha a két teszt között $+0,85$ korrelációs együtthatót kaptunk, akkor ez azt jelenti, hogy a két teszten hasonló eredményeket várunk, vagyis az egyikén elért magas pontszám a másikon is magas pontszámmal jár együtt, s így úgy tekinthetők, mint amelyek ugyanazt a dolgot mérik. A nullához közeli korreláció, például $+0,1$ arra utal, hogy a két teszt között kevés összefüggés van, tehát nem ugyanazt a faktort mérik.

A személyiség faktoranalitikus vizsgálatának tipikus menete az, hogy igen sok különféle mutató adatait gyűjtjük össze nagyszámú vizsgálati személytől. A kutató ezután az összes különféle mutató között korrelációs együtthatót számol. A következő lépés a korrelációs együtthatók táblázatba rendezése – így kapjuk a korrelációs mátrixot. A mátrixban levő hatalmas számtömeg azonban nehezen értelmezhető, úgyhogy valamilyen módszert kell alkalmazni az információ egyszerűsítésére. A faktoranalízis lehetővé teszi számunkra, hogy a korrelációk „csoportosulásainak” azonosításával meghatározzuk a korrelációs mátrix adatait összegző faktorok vagy dimenziók minimális számát. Gyakran csupán két-három faktorra van szükség ahhoz, hogy magyarázni tud-

juk a mátrixban levő információ nagy részét. Hogy valamely faktor mennyire kapcsolódik egy sajátos teszthez, azt a köztük levő korrelációval lehet meghatározni, s e kapcsolatot nevezik a teszt „súlyozásának” az adott faktoron. Egy mutató rendszerint csak kevés számú különböző faktoron van súlyozva.

A faktoranalízis látszólag precizitást biztosító matematikai természete, amely a módszernek mint kutatóeszköznek az egyik fő vonzerejét jelenti, egyidejűleg igen veszélyes kelecét is magában rejt. Az eljárás azért vonzó, mert lehetővé teszi a bonyolult adatrendszer mennyiségi elemzését, és könnyebben kezelhető formába rendezését. Fő veszélye, hogy a számítások precizitása elfedi a kutatási folyamatban és az adatok későbbi elemzésében szerepet játszó intuitív ítéletek valódi jelentőségét. Először is, a kutatónak döntenie kell az alkalmazandó teszteket és a vizsgálni kívánt embertípusokat illetően. Ha értelmetlen badarságokat gyűjtünk össze ádatokként, akkor az elemzésből is csak badarságok derülhetnek ki, bár e tényt könnyen elfedheti a matematikai számítások eleganciája és az eredmények megfogalmazásának a precizitása.

Még magának a faktoranalízisnek a művelete is több önkényes döntést tartalmaz az adatok kezelésének módját illetően. Egyik fontos kérdés, amelyben a személyiségkutatónak döntenie kell, hogy vajon a faktoranalízis *merőleges* vagy *ferde* módszerét választja-e. Merőleges faktoranalízis alkalmazása esetén az eredményül kapott különféle faktoroknak függetleneknek kell lenniük egymástól (vagyis nem szabad, hogy korreláljanak). Vagyis ha tudjuk, hogy egy személy mekkora értékkel rendelkezik egy adott faktoron, ez még semmit sem mond nekünk arról, hogy vajon mekkora értékeket ért el a többi faktordimenzión. A ferde faktoranalízis viszont megengedi, hogy a faktorok bizonyos mértékig korreláljanak egymással, így azok nem lesznek teljesen függetlenek. Ilyen-

kor a faktorok közötti korrelációs együtthatók egy új korrelációs mátrixba rendezhetők, amelyen egy második faktoranalízist lehet végrehajtani. A faktorokat, amelyeket e második elemzés eredményeképpen kaptunk, másodrendű faktoroknak nevezzük, s ezek bizonyos értelemben az eredeti (elsőrendű) faktorok csoportosulásait jelentik. Az elsőrendű faktorokat gyakran mint *vonásokat*, a másodrendűeket mint *típusokat* írjuk le.

Az a tény, hogy Eysenck előnyben részesíti a merőleges analízist, s így kisszámú független faktorhoz jut, elméletét lényegében a személyiség „típustanává” teszi. Cattell a ferde analízist részesíti előnyben, aminek következtében nagyobb számú, egymással korreláló faktorhoz jut; elmélete ezért alapvetően a személyiség „vonáselmélete”. A különbség azonban nem tisztán matematikai, amennyiben mindketten úgy vélik, hogy az általuk választott modell alkalmasabb a pszichológiai valóság megragadására. A különbségek azonban inkább látszólagosak lehetnek, mint valóságok, hiszen Cattell fő másodrendű faktorai elég jól megfeleltethetők az Eysenck által felfedezett két fő „típusnak”.

Amikor a faktoranalízissel egy faktor-dimenziót megállapítunk, el kell döntenünk, hogy hogyan fogjuk nevezni. E döntés rendszerint úgy történik, hogy megvizsgáljuk a faktoron súlyozott teszteket, s megállapítjuk, hogy mi a közös a tesztekben. E megállapítás nagyrészt szubjektív, s így más kutatók gyakran nem értenek egyet az általunk választott címkével. E nehézség elhárítása érdekében Cattell szereti a vonás-dimenziókat az osztályozási jegyzékben elfoglalt helyük sorszámával jelölni; így próbálja elkerülni a jogosulatlan előfeltevéseket arra vonatkozóan, hogy a faktor valójában mit is ábrázol vagy mér.

Igen csábító az a gondolat, hogy a kutató által a faktoranalízis segítségével feltárt faktor-dimenziók esetleg többek, mint egyszerű matematikai absztrakciók; feltéte-

lezhethnénk, hogy a faktor-struktúra valamiképp az intelligencia, a személyiség vagy bármely más vizsgált fogalom valódi pszichológiai struktúráját jeleníti meg, vagy írja le. Az első faktorkutatók még valószínűleg hittek ebben, újabban azonban nagyobb elővigyázatot tapasztalunk. Mindenesetre, amennyire ezt meg tudjuk ítélni, a faktoranalízissel elkülönített vonások és típusok attól, hogy nem konkrét struktúráknak, hanem alkalmas absztrakcióknak tekintjük őket – ahogyan tesszük azt például az intelligencia és a gravitáció fogalmaival –, még rendkívül hasznosnak bizonyulhatnak.

A fejezet hátralevő részében Cattell és Eysenck személyiségelméletét, valamint az ezen elméletekhez kapcsolódó mérési módszereket ismertetjük.

Cattell vonáselmélete

Személyiségelmélet felállításakor Cattell azzal az előfeltevéssel él, hogy a személyiségnek vannak természetes elemei, amelyek a többváltozós analízis módszerével felderíthetők. Az eljárás során az emberi viselkedés nagyszámú, természetesen megjelenő sajátosságából történik mintavétel, így próbálva feltárni a bonyolult összefüggésrendszert s kibányászni a személyiség alapvető építőköveit. Cattell felfogása szerint valamennyien ugyanazokkal a vonásokkal rendelkezünk, csak különböző mértékben, így aztán nincs két ember, aki tökéletesen egyforma lenne.

Cattell azzal kezdte a kutatásait, hogy összegyűjtött egy csomó vonásnevet, amelyeket vagy a hétköznapi nyelv alkalmaz az emberi viselkedés jellemzésére, vagy a pszichológiában és a pszichiátriában használják mint szakszerűbb jellemzéseket. Ezután megbecsülte, hogy különböző emberekre mennyire illenek az egyes voná-

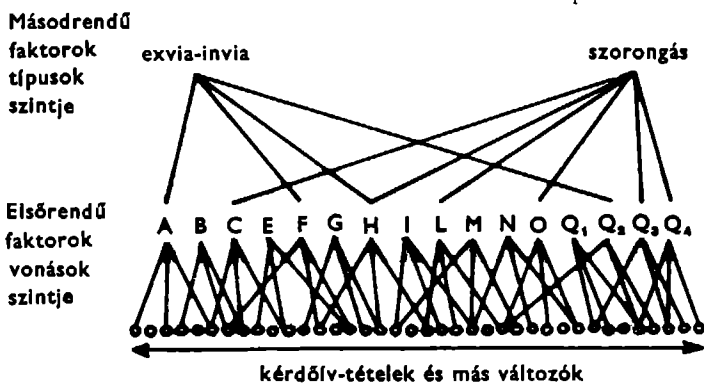
sok; a becslések megfigyeléséből kitűnt, hogy a felhasznált vonások mintegy negyven alapidimenziót tartalmaznak. Amikor e dimenziók mentén értékelték embereket s az értékeléseket faktoranalizálták, úgy találták, hogy tizenöt faktoriala a személyek jellemzésére használt valamennyi fogalom értelmezhető.

A következő lépés Cattell elméletének a kidolgozásában a személyiség mérésére szolgáló kérdőívek összeállítása volt. Igen nagy számú kérdőív-tételt gyűjtöttek össze és vetettek alá elemzésnek. Az eredményül kapott tizenhat faktorból tizenkettő szoros hasonlóságot mutatott azokkal a faktorokkal, amelyeket korábban, az értékelések elemzése során nyertek. A kérdőívekből tehát négy új faktort sikerült kinyerni, míg a korábbiak közül három nem jelent meg újra.

A kutatás harmadik szakaszában különféle objektív viselkedéses tesztekkel vettek fel nagyszámú emberen, s az eredményeket faktoranalizálták. Ezek az objektív tesztek a vizsgálati személy megfigyelését jelentik jól körülírt helyzetekben, oly módon, hogy más helyzetekben is előre tudjuk jelezni viselkedését. Összesen huszonegy faktort találtak, s amikor ezeket összehasonlították a kérdőívekből nyert másodrendű faktorokkal, számos megfelelést sikerült megfigyelni. Cattell elméletére nézve sajnálatos, hogy nincs egy olyan közös faktorstruktúra, amely egységesen meghatározná a vizsgálat alapjául szolgáló, három különböző információforrásból származó adatokat.

A „Tizenhat Személyiségfaktor Kérdőív” (16PF) felépítő tizenhat elsőrendű vagy „elsődleges” faktor volt az, amelyet Cattell és munkatársai a legkiterjedtebben vizsgáltak. E faktorok szerintük ún. „gyökérvonásokat” képviselnek, amelyek Cattell elméletének legfontosabb alapegységei. Ezek a viselkedésben megfigyelhető tartós szabályszerűségek alapjai, s e gyökérvonások kölcsönhatása az, ami az egyénnek a megfigyelés számára könnyebben

hozzáférhető „felszíni vonásait” meghatározza. E felszíni vonások közelebb állnak a laikus által használt közönséges személyiségjellemzésekhez. Miután Cattell előnyben részesíti a ferde faktoranalízist, az elsődleges faktorok között még maradnak alacsonyabb korrelációk, s ha az elsődleges faktorokból kiindulva tovább folytatjuk a faktoranalízist, akkor egy sor másodrendű faktorhoz juthatunk.

4.1 ábra A kérdőívekből levezetett faktorok hierarchikus szerveződése (Cattell, 1965, 118. l. nyomán)

A két legfontosabb másodrendű faktornak Cattell az exvia-invia* és a szorongás elnevezést adta (vö. Eysenck extravertzió-introvertzió és neurotikusság dimenzióival). A másodrendű faktorok átfogó választendenciákat képviselnek, amelyek Cattell felfogása szerint a viselkedést csak az elsődleges faktorok közvetítésével befolyásolhatják; utóbbiak így a viselkedés pontosabb jellemzését és előrejelzését teszik lehetővé, mint a másodrendű fakto-

* Cattell által alkotott mesterséges szavak. – A ford.

rok. A 4.1 ábrán mutatjuk be a Cattell-féle elmélet hierarchikus szerveződésének grafikus ábrázolását.

Bár Cattell úgy véli, hogy az általános személyiségfaktorok és képességek hosszú időn keresztül is viszonylag stabilak maradnak, felismeri, hogy a motivációs változók – különösen a helyzeti változók hatására – rendszerint pillanatról pillanatra ingadoznak. A két fő tényező, amely bizonyos szabályosságot hoz e helyzeti változékonyságba, az egyén „állapotai” és „szerepei”. Az ember személyiségének tartósabb vonásjellemzői jelentősen módosulhatnak, amikor viselkedése átmeneti állapotok – például kimerültség, boldogság, félelem vagy mámor – befolyása alá kerül. A fáradt, ijedt vagy részeg ember mintha „levetné a jellemét”, úgy viselkedik; más szóval: viselkedésének kizárólag a vonásfaktorok alapján történő előrejelzése könnyen félrevezető lehet. Cattell a személyiségváltozókat a viselkedést befolyásoló feltételrendszerek egyikének tekinti: „A személyiség az, ami adott helyzetben és adott hangulatban a viselkedést meghatározza” (Cattell, 1965, 27. l.).

Miközben Cattell elméletének alapjait ismertettük, mind ez ideig nem tértünk ki arra, hogy hogyan próbálja magyarázni a személyiségben mutatkozó egyéni különbségek kialakulását. Általában elfogadják, hogy mind környezeti, mind örökletes befolyások közrejátszanak a viselkedés meghatározásában, s hogy e kétféle hatás szétválaszthatatlanul egybefonódik. A különböző viselkedésformák esetében azonban eltérő lesz az öröklés és a környezet viszonylagos hozzájárulása. Cattell és munkatársai kifejlesztettek egy sajátos – „Többszörös elvont varianciaanalízisnek” nevezett – kutatási eljárást arra a célra, hogy vizsgálni tudják az öröklés és a környezet viszonylagos hozzájárulását a különféle vonásokhoz. A különböző vonások esetében igen eltérő lehet a környezeti, illetve örökletes befolyásoknak tulajdonítható változékonyság

aránya; például az intelligencia Cattell becslése szerint jelentős részben (80%) örökletesen meghatározott, míg a neurotikusságot vagy az én gyengeségét a becslések szerint sokkal kevésbé befolyásolják örökletes tényezők (30-40%). Cattell azonban felismeri, hogy többé-kevésbé valamennyi faktorban kölcsönhatásban állnak egymással a környezeti és az örökletes befolyások.

Mérési módszerek

Cattell és munkatársai több kérdőívet dolgoztak ki, a legismertebb közülük azonban a 16PF-kérdőív. (R. B. Cattell, H. W. Eber és M. H. Tatsuoka, 1970). A tesztnek öt különböző formája van. A leggyakrabban használt típusok az A és a B, mindegyike 187 tételt tartalmaz. Az alábbiakban bemutatunk két példát:

1. Szeretek csapatjátékokat nézni
 - a) igen
 - b) időnként
 - c) nem
2. Szeretem az olyan embereket, akik
 - a) tartózkodóak
 - b) a másik kettő közé esnek
 - c) könnyen barátkoznak

A vizsgálati személyek válaszait úgy értékelik, hogy egytől tízig terjedő pontszámot érhetnek el a 4.2 ábrán bemutatott tizenhat vonás-dimenzió mindegyikén.

Az ismétlési megbízhatóságra vonatkozóan nem közöltek adatokat (1. 19. l.), mivel Cattell előfeltevése szerint a vonások természetes módon változnak az idő múlásával, s így az ismétlési megbízhatóság várhatóan úgyis alacsony lenne. Az utóbbi években a 16PF faktorok érvényessége is határozottan kérdésessé vált, különösen mióta a számítástechnika fejlődése lehetővé tette nagy terjedelmű faktoranalízisek végrehajtását a 16PF-kérdőív adatain. Ez döntő kérdés, mivel a 16PF olyan szorosan összefonódott Cattell személyiségelméletével, hogy a kér-

<i>Jellemzők alacsony pontszám esetén</i>	<i>Faktor</i>	<i>Jellemzők magas pontszám esetén</i>
Tartózkodó, elkülönülő, kritikus	A	Kifelé nyitott, melegszívű
Kevésbé intelligens, konkrét gondolkodású	B	Intelligensebb, elvont gondolkodású
Érzelmek befolyásolják, könnyen izgalomba jön	C	Érzelmileg stabil, a valóságra tekintő
Alázatos, szelíd, alkalmazkodó	E	Magabiztos, agresszív, akaratos
Józan, komoly, körültekintő	F	Nemtörődöm, impulzív, élénk
Célratörő, nem törődik a szabályokkal	G	Lelkiismeretes, kitartó
Félnék, visszafogott, szégyenlős	H	Vállalkozó szellemű, társágban bátor
Kemény, magabizó	I	Lágyszívű, kapaszkodó
Bizakodó, alkalmazkodóképes	L	Gyanakvó, véleményét maga alakító
Gyakorlatias, alapos	M	Gazdag fantáziájú
Nyílt, természetes	N	Agyafűrt, számító
Magabiztos, határozott	O	Aggódó, önmarcangoló
Konzervatív	Q ¹	Kísérletező, szabadelvű
Csoportfüggő	Q ²	Önálló
Fegyelmetlen, ellentmondásos	Q ³	Beszabályozott, társadalmilag megbízható
Laza, nyugodt	Q ⁴	Feszült, akadályozott

4.1 táblázat Részletek a 16PF kérdőívből (C 1956–1967 Személyiség- és Képességvizsgáló Intézet, Champaign, Ill., USA).

dőívfaktorok nem megismételhető volta kikezdheti magának az elméletnek az alapjait is.

A 16PF-teszttel kapcsolatos több vizsgálat olyan faktorokhoz vezetett, amelyek nem látszanak megfelelni Cattell faktorainak. Eysenck és Eysenck (1969) egy vizsgálatukban, amelyben a 16PF-tételek faktoranalízisét elvégezték, kisebb számú faktort találtak. Howarth és Browne (1971) több mint 500 egyetemi hallgató

16PF-teszt adatait faktoranalizálták, s úgy találták, hogy nem bontható ki világos faktorstruktúra. A faktorsúlyok és a 16PF skálái között nem találtak összefüggést, s kéte-lyüket fejezték ki a teszt érvényességét illetően. A 16PF tételei és a teszt segítségével mérni kívánt konstrukciók között nincsen szoros megfelelés, s több vizsgálat is van, amelyek nem támasztják alá a 16PF alapjául szolgáló előfeltevéseket. Többet ígérők az exvia és a szorongás másodrendű faktoraival kapcsolatos eredmények, s felvetődött, hogy esetleg az elsődleges faktorok kevésbé lényeg-
esek.

Meg kell mondani, hogy az eddig lefolytatott vizsgálá-
tok mindegyikében a 16PF-kérdőív egy korábbi változa-
tát használták. Létezik egy javított, 1967-es változat,
amelyben a tételek egyharmad részét megváltoztatták, s
Cattell (1974) úgy véli, hogy a fenti bírálatok az új válto-
zatra már nem feltétlenül érvényesek. Kétségtelenül még
több hasonló vizsgálatra lesz szükség az elkövetkező né-
hány évben, hogy választ tudjunk adni a 16PF-faktorok
érvényességével kapcsolatban nyitva hagyott egyes kér-
désekre. A jelen pillanatban egyelőre kérdéses a teszt al-
kalmazhatósága, akár az egyének, akár a csoportok vizs-
gálatára.

Alkalmazások

Körlelektan. Sok más személyiségelmélettől eltérően,
Cattell elmélete nem kapcsolódik szorosan a körlelektan
területéhez. A neurotikus problémákat nagyrészt úgy te-
kinti, hogy az egyén valamely vonás mentén szélsőséges
helyet foglal el, s könnyen érhetik szerencsétlen életta-
pasztalatok; ennek megfelelően nem tételezi fel az egész-
séges és a beteg személyiség éles szétválását. Cattell
ugyanakkor úgy véli, hogy a lelki rendellenességek bizo-
nyos típusainál – például a skizofréniában – e szétválás

kimutathatóan létrejön. A legtöbb klinikai területen végzett kutatás, amely Cattell elméletének fogalmait használta, nagyrészt arra irányult, hogy a 16PF-kérdőív segítségével meghatározza a különböző diagnosztikus csoportok tipikus „személyiségmintázatát”. A legkövetkezetesebb, valamennyi betegcsoportban kimutatott eredmény a 16PF-teszt C-faktorán (az én erőssége vagy érzelmi stabilitás) elért alacsony pontszám volt.

Az alkalmazkodási zavarokra vonatkozó elméletében Cattell igen jelentős szerepet tulajdonít a konfliktusoknak. Az ember akkor él át konfliktust, amikor valamilyen késztetés felgerjesztődik, majd gátlás alá kerül; ez történik például akkor, amikor a viselkedés kielégít egy szükségletet, ugyanakkor akadályozza egy másik késztetés kielégítését (közeledési-elkerülési konfliktus). Hogy konfliktusállapotban segíteni tudjunk valakinek, ahhoz Cattell javaslata szerint kérdőívek és objektív vizsgálóeszközök felhasználásával fel kell mérnünk a konfliktus természetét. A tanácsadó ennek révén abba a helyzetbe kerül, hogy fel tudja világosítani kliensét a feszültség gyökere felől, s javaslatokat tehet arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne a tüneteket megszüntetni. Cattell bírálja azokat a pszichoterápiás megközelítéseket, amelyek a korlátlan változás lehetőségével kecsegtetnek, mivel úgy véli, hogy a vonások szintje részben alkatilag meghatározott, ami korlátozza az elérhető eredményeket. A pszichológiai tanácsadás ilyen megközelítésének a klinikai gyakorlatban nem sok követője akadt, s Williams és munkatársai (1972) egy vizsgálat nyomán, amely a 16PF alkalmazhatóságát mérte fel a klinikai helyzetben, arra a következtetésre jutottak, hogy a teszt nem nagyon használható diagnosztikai eszközként az ideggyógyintézetek mérési programjában. Ennek oka részben a teszt torzítások iránti érzékenysége, részben pedig az, hogy nem alkalmas a rendellenes viselkedés szélsőségesebb formáinak a felmérésére.

Nevelés. A nevelésben Cattell talán ennél nagyobb hatása volt. Az iskolapszichológust úgy jellemezte, mint aki a „tanuláseméletet alkalmazza a tananyagra, a pszichometriát a vizsgák jobbá tételére s a személyiségelméletet az alkalmazkodási zökkenők és személyiségproblémák kezelésére, valamint a jellemnevelésre” (Cattell, 1965, 291. l.). E meghatározás széles körben támogatásra talált, bár Cattell maga elismeri, hogy inkább az „ideális” állapotot tükrözi, amely ritkán fordul elő a gyakorlatban.

Cattell erősen amellett foglalt állást, hogy az intelligencia- és teljesítménymutatók csak akkor érhetnek valamit, ha személyiségtényezőket is számításba vesznek. Ma még ez ritkán történik meg. A „kultúramentes” intelligenciatesztek kidolgozásától Cattell azt várta, hogy sikerül majd kimutatnia az intelligenciának a szerzett képességektől független összetevőjét, amelyet nem az oktatás folyamatában sajátít el. A kultúramentes tesztekkel a nagyrészt örökletesen meghatározott, „cseppfolyós” intelligenciát remélte mérni, szemben a „kikristályosodott” intelligenciával, amely a cseppfolyós intelligencia és az oktatás kölcsönhatása révén létrejött készségek együttese (Cattell, 1963). Az elméletet Cattellnek az intelligenciával kapcsolatos faktoranalitikus vizsgálatai támasztották alá, amelyekből kiderült, hogy amikor személyiségváltozókat is bevonnak az elemzésbe, akkor a két megjósolt faktor valóban előjön.

Értékelés

Cattell személyiségelméletének a beválása azon múlik, hogy mennyire lehet faktoranalízissel feltárni az alapvető személyiségdimenziókat. E lehetőséget több pszichológus is komolyan megkérdőjelezte. A faktoranalízisnek a személyiségkutatásban történő alkalmazásait áttekintve Lykken (1971) rámutat, hogy három fő felhasználási

módja van a faktoranalitikus módszereknek. Az első kettő a módszernek az adatmennyiség csökkentésére, illetve hipotézisek ellenőrzésére való felhasználását jelenti, s ezek a módszer jogosult, de ritka alkalmazásai. A harmadik felhasználási módot Cattell és munkatársai képviselik, akik megpróbálják feltárni a személyiség feltételezett hierarchikus struktúráját, és megállapítani annak alapidmenzióit.

Cattell elmélete akkor található széles körben elfogadásra a pszichológusok között, ha meg tudná mutatni, hogy nagyjából változatlan számú elsődleges faktor létezik, amelyek különböző vizsgálati személyek esetében, különböző fajta mérőeszközök (főleg kérdőívek és objektív tesztek) felhasználásával is kimutathatók. Ezenkívül biztosítania kellene a faktorok egyértelmű elnevezését, s meg kellene mutatnia, hogy azok éppúgy rendelkeznek pszichológiai, mint matematikai realitással.

Sajnos nincs teljes egyetértés a személyiségkutatók között a tekintetben, hogy vajon hány faktorra van szükség a Cattell által kapott adatok értelmezéséhez. Ez talán nem is olyan meglepő, ha visszaemlékezünk a faktoranalízis műveletében szerepet játszó ösztönös tényezők jelentőségére. Így – amint Lykken (1971) rámutat – az egyet nem értekek jelentős része személyes véleménykülönbségekre vezethető vissza. E kelepécét a személyiségkutatás területén nehéz elkerülni, azonban Lykken úgy véli, hogy a „mesterséges adatokon” végzett elemzések megmutathatják, vajon valóban segíti-e a faktoranalízis a bonyolult jelenségek megértését. Egy ilyen vizsgálatban száz autópálya-teszt adatait faktoranalizálta, s úgy találta, hogy négy faktor magyarázza a közös variancia 86%-át (l. 139. l.). Két faktorhoz lehetséges volt kísérletképpen bizonyos nevet kapcsolni – ezek lettek a „teljesítmény”-faktor és a „gazdaságosság”-faktor –, a másik kettő értelmezése azonban nehezebbnek bizonyult. A kérdés már-

most az, hogy olyasvalakinek, aki viszonylag keveset tud arról, ami a „motorháztető alatt” végbemegy, nyújtana-e valamilyen hasznos információt ezek az adatok a gépkocsi szerkezetéről, azon túl, amit már addig is tudott? Lykken következtetése szerint a válasz egyértelműen „nem”.

Cattell elméletével szemben a fő kifogás az, hogy a faktoranalitikus modell előfeltevései a személyiség túlegyszerűsített képét kényszerítik ránk. Azonkívül nincs elég bizonyíték a vonások időbeli változatlanlansága és különböző személyeknél, illetve helyzetekben való megismételhetősége mellett. Brody (1972, 22. l.) alaposan átvizsgálta a rendelkezésre álló bizonyítékokat, és arra a következtetésre jutott, hogy az „elsőrendű faktorokra alapozott, faktoranalitikus módszerekkel levezetett vonásoknak a személyiség leíró rendszereként történő alkalmazása inkább hiten alapul, semmint tényeken”. A másodrendű faktorokkal kapcsolatban a helyzet szerencsére biztatóbbnak látszik. Több vizsgálat is úgy találta, hogy az exvia-invia és a szorongás másodrendű faktorai viszonylag stabilak.

Eysenck tipustana

A személyiség szerveződésének Eysenck-féle leírása sok hasonlóságot mutat Cattellével. A fő különbség kettejük között az, hogy a szerveződés mely szintjét tekintik fontosabbnak, a vonások szintjével szemben ugyanis Eysenck a típusok vagy másodrendű faktorok szintjét emeli ki (4.3 ábra).

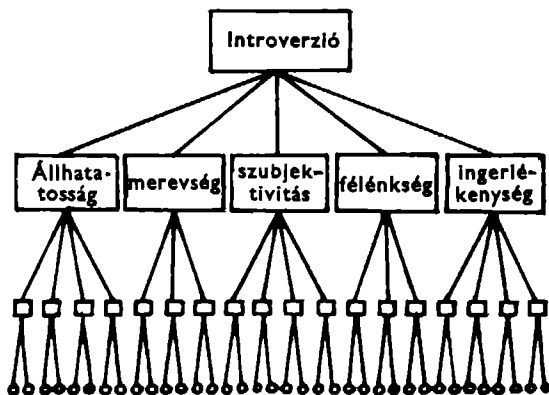
Vannak azonban egyéb lényeges különbségek is a két-féle megközelítés között. Eysenck – bár osztja Cattellnek azt a nézetét, hogy biológiai tényezőknek is szerepük van a személyiség meghatározásában – jóval messzebb megy az oki magyarázatok keresésében. Eysenck elmélete a ki-

Másodrendű
faktorok
típusok szintje

Elsőrendű
faktorok
vonások szintje

Stokásválaszok
szintje

Fajlagos
válaszok
szintje

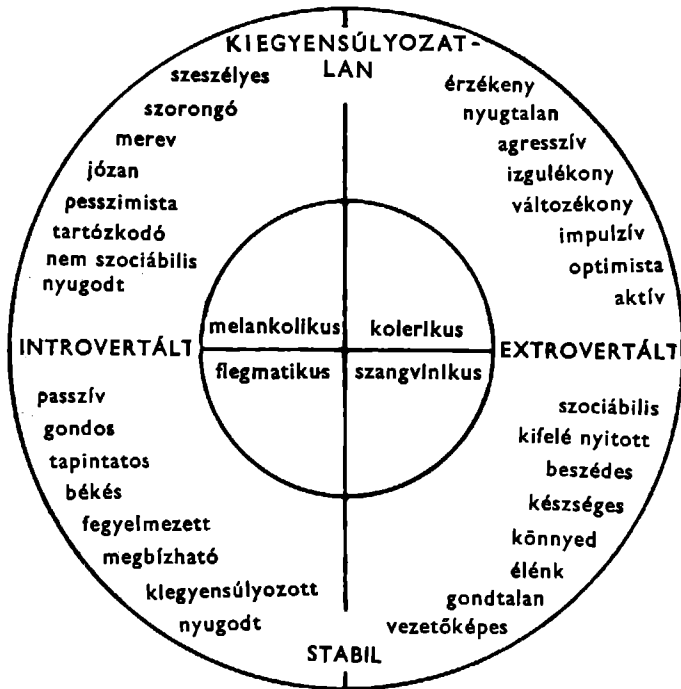

4.2 ábra Eysenck, 1965, 54. l. nyomán

sérleti kutatások olyan nagy tömegét indította el, hogy a fejezet hátralevő részében csupán néhány kiválasztott területet tudunk röviden áttekinteni. Azokat a területeket próbáltuk kiválasztani, amelyek a legközvetlenebbül kapcsolódnak az elmélet központi aspektusaihoz.

Cattelltól eltérően, Eysenck első munkáit a kórlélektan és a pszichiátria iránti érdeklődése határozta meg. Saját bevallása szerint sokat köszönhet Galénosz, Kant, Wundt és Jung írásainak, akik valamennyien osztják azt a nézetet, hogy az emberi temperamentumok kevés számú különböző típusal leírhatók. Az alapidimenziókat a 4.4 ábra mutatja, ahol a belső körben tüntettük föl a Galénosz által csaknem 2000 éve leírt négy klasszikus vérmérséklettípust.

Eysenck faktoranalitikus munkáit kiegészítette a kritériumelemzés módszerével. A kritériumelemzés bevezetése azt a célt szolgálta, hogy csökkentsék az önkényes döntések szerepét a faktorok elnevezésében. Miután kiválasz-

4.3 ábra A személyiségstruktúra Eysenck-féle modellje az introverzió dimenziójában (Eysenck, 1953, 13. l. nyomán)

tottunk egy dimenziót – például az extroverzió–introverziót –, amelynek mentén az emberek a feltevés szerint különböznek egymástól, a következő lépés az, hogy tesztadatokat gyűjtsünk az emberek olyan csoportjairól, amelyek várhatóan igen nagy mértékben különböznek egymástól e dimenzió mentén. Így például, ha a pszichiátriai betegek egyes diagnosztikus csoportjai feltehetően erősen extrovertáltak, míg mások erősen introvertáltak tekinthetők, akkor a tesztadatok elemzése során e különféle

csoportoknak az extroverzió–introverzió dimenzió ellentétes végpontjaira kell kerülniük.

Eysenck (1947) hétszáz neurotikus katonán végzett eredeti vizsgálatában, harminckilenc személyiségjellemző – köztük külső megfigyelők által adott értékelések – faktoranalízise nyomán úgy találta, hogy az extroverzió –introverzió és a neurotikusság stabilitás két alapidimenziója állítható fel. E dimenziókat a későbbi – ténylegesen több ezer vizsgálati személyre kiterjedő – kutatások is megerősítették. Egy pszichiátriai betegeken végzett későbbi vizsgálatban Eysenck (1952) felállított egy, az extroverziótól és a neurotikusságtól független harmadik dimenziót is, amelyet „pszichotikusságnak” nevezett. Eysenck személyiségrendszere így végül négy dimenzióból épül fel, úgymint:

Extroverzió	Introverzió
Neurotikusság	Stabilitás
Pszichotikusság	Stabilitás
Intelligencia	

Bár e struktúrában az intelligencia az egyetlen kognitív változó, a szerző nem tekinti tiszta dimenzióknak, s számol azzal a lehetőséggel, hogy esetleg más fontos kognitív dimenziók is léteznek. A pszichotikusság dimenzióra egészen a legutóbbi évekig viszonylag kevesebb figyelmet fordítottak, s az eysencki kutatás és elméletépítés legnagyobb részét az extroverzió és a neurotikusság dimenzióira irányult.

Az extrovertált és introvertált fogalmakat Eysenck hasonló módon, de sokkal tágabb értelemben használja, mint a hétköznapi nyelv.

A tipikus extrovertált társaságkedvelő, szereti az összejöveteleket, sok barátja van, igényli maga körül az embereket, akikhez beszélhet, s nem szeret magában olvasni vagy tanulni. Kívánja az izgalmakat,

szeret kockáztatni, gyakran fejest ugrik a dolgokba, a pillanat hevében cselekszik, s egyáltalán impulzív ember. Kedveli a durva tréfákat, mindig kész a válasszal, s általában szereti a változatosságot; gondtalan és optimista, szereti a nevetést és a vidámságot. Jobb szeret tüsténkedni és csinálni a dolgokat, hajlik az agresszióra, s könnyen kijön a sodrából. Érzéseit nem tartja erős ellenőrzés alatt, s nem teljesen megbízható.

A tipikus introvertált csendes, visszahúzódo ember, befelé figyelő, jobban szereti a könyvek, mint az emberek társaságát. A közeli barátok kivételével tartózkodó és távolságtartó. Szeret előre tervezni, „megnézi, hogy hova lép”, s nem bízza magát a pillanatnyi indulatokra. Nem szereti az izgalmakat, megfelelő komolysággal végzi a hétköznapi dolgait, s szereti a beszabályozott életmódot. Érzéseit szigorú ellenőrzés alatt tartja, ritkán viselkedik agresszív módon, s nem könnyű kihozni a sodrából. Megbízható, kissé pesszimista, s nagy súlyt helyez az erkölcsi normákra (Eysenck, 1965, 59. l.).

E leírások a dimenzió szélső értékeire vonatkoznak, s kevés ember felel meg nekik teljesen. A legtöbb ember valahová a kettő közé esik, és sem nem nagyon extrovertált, sem nem erősen introvertált. Az extroverzió dimenzió két fő összetevőre bontható, nevezetesen a szociabilitásra és az impulzivitásra; a legtöbb kutatás azonban az extroverzió főlérendelt fogalmára összpontosult.

A neurotikusság dimenzió az érzelmi labilitás fogalmához áll a legközelebb. Akik a dimenzió szélsőségesen neurotikus végén helyezkednek el, azok aggodalmaskodóbbak és szorongóbbak, s hamarabb kiborulnak. Gyakran panaszkodnak fejfájásra, s sokuknál fordul elő alvási vagy táplálkozási rendellenesség. Bár a fokozott igénybe-

vétel hatására könnyebben alakulhatnak ki náluk neurotikus zavarok, az ilyen jellegű problémák nem olyan gyakoriak, s az idetartozó emberek legnagyobb része megfelelően működőképes mind a munkahelyén, mind pedig a családjában vagy a társas élet területén.

Eysenck elméletének oki tényezői mélyen biológiai gyökerűek, s erősen összetettek (Eysenck, 1967). Úgy véli, hogy a személyiségfaktorok nem közvetlenül öröklődnek, hanem az ember csak egy bizonyos fajta idegrendszeret örököl, ami arra hajlamosítja, hogy egy bizonyos irányba fejlődjék. A személyiség végső formáját az egyén biológiai öröksége azokkal a környezeti befolyásokkal kölcsönhatásban határozza meg, amelyekkel élete során szembetalálkozik. Eysenck elmélete eredeti formájában jórészt Pavlov (1927) és Hull (1943) munkásságára épül. A kondicionált reakciók kialakításának gyorsasága és tartóssága az elmélet szerint azzal hozható összefüggésbe, hogy mennyire kiegyensúlyozottak a központi idegrendszer izgalmi (serkentő) és gátlási (lecsillapító) folyamatai. Az inger–reakció kapcsolatok tanulása számára az a kedvező, ha az idegrendszer gyorsan és erősen izgalomba jön, viszont a gátlás kialakulása lassú és gyenge. Az introvertáltaknak az elmélet szerint öröklötten ilyen az idegrendszerük, ezért képesek a gyors és erős kondicionálásra. Az extrovertáltaknál viszont a kondicionált reakciók kialakulása lassú és gyenge.

E kondicionálhatóságbeli különbség élettani alapját az agy retikuláris aktiváló rendszerével (RAR) hozták összefüggésbe. A RAR fő feladata az, hogy biztosítsa az emberben a legkedvezőbb serkentettségi vagy éberségi szintet. Aktiváló szerepén kívül a RAR-nak van gátló vagy csillapító működése is. Claridge-nek (1967) nem sikerült egyszerű összefüggést kimutatnia az extroverzió és neurotikusság mértéke, valamint az élettani éberségi szint között; úgy tűnt azonban, hogy bonyolultabb összefüg-

gésben már megragadható a két dimenzió elfoglalt helyzete és a serkentettség közötti kapcsolat. Így például az introvertált neurotikusok éberségi szintje rendszerint magasabb, mint a kevésbé introvertált és kevésbé neurotikus betegeké.

Az emócionális vagy neurotikusságot az elmélet a vegetatív idegrendszer válaszkészségével hozza összefüggésbe. Akiknek labilisabb a vegetatív idegrendszerük, azok hajlamosak erősen reagálni a kellemetlen vagy ijesztő élményekre: meggyorsul a szívverésük, fokozódik az izomfeszültség és a verejtékmirigyek tevékenysége stb. Az erősen neurotikus személyeknek alacsony az érzelmi ingerküszöbük. Ez a vegetatív idegrendszer gyakoribb aktiválásához vezet, ami viszont kioldja a RAR-t. A RAR tehát gyakrabban kerül a fokozott éberség állapotába azoknál az embereknél, akik magas értéket érnek el a neurotikusság dimenzióján. Ez azt jelenti, hogy az ilyen emberek bizonyos tekintetben hasonlítanak az introvertáltakhoz, akik általában „éberebbek”, mint az extrovertáltak.

Az elmélet biológiai vonatkozásai megpróbálják megalapozni az introvertáltak és extrovertáltak kondicionálhatóságában feltételezett különbségeket. A vizsgálatok azonban nem minden esetben találtak a vártak megfelelő irányú különbséget az extrovertáltak és introvertáltak között, vagyis előfordult, hogy az introvertáltak nem voltak könnyebben és tartósabban kondicionálhatók, mint az extrovertáltak. A kutatási eredmények több fontos elmentmondásra hívják fel a figyelmet, s a kísérletek nem mindig bizonyultak megismételhetőeknek. Ezenkívül az elmélet nem tud elszámolni a kondicionálással kapcsolatos egyes bizonyított tényekkel anélkül, hogy ne élne *ad hoc* feltevésekkel. Brody (1972) következtetése szerint „indokolt lenne beismerni, hogy az extroverzió és intro-

verzió, valamint a kondicionálhatóság közötti összefüggést nem értjük világosan” (61. l.).

Ez a hiány viszont óhatatlanul kétségeket ébreszt Eysencknek a szocializációs folyamattal, valamint a neurozisos kialakulásával kapcsolatos későbbi elméleteivel szemben, tekintettel arra, hogy ezek az elméletek nagyrészt az extrovertáltak és introvertáltak kondicionálhatóságában feltételezett különbségekből indulnak ki.

Mérési módszerek

Eysenck abból a megfigyelésből kiindulva kísérte meg az extroverzió (E) és neurotikusság (N) dimenziók megbízható mérését lehetővé tevő kérdőív kidolgozását, hogy egyes korábbi skálákkal jól meg lehetett különböztetni egymástól két klinikailag neurotikus csoportot, amelyek leírása nagyon hasonlított az extrovertáltakéhoz, illetve az introvertáltakéhoz. A korábbi skálák tételeiből összeállított egy 261 tételes kérdőívet, majd 200 egészséges férfinak és 200 nőnek az erre adott válaszait faktoranalizálta. Ilyen módon az elemek számát 48-ra tudta csökkenteni, s így jött létre a Maudsley-személyiség-kérdőív (MPI). Bár az MPI-t kiterjedten alkalmazták a személyiségkutatásban, újabban a legtöbb területen felváltotta azt az Eysenck-személyiség-kérdőív (EPI) (Eysenck és Eysenck, 1964).

Az EPI két párhuzamos formában létezik (A és B), amelyek mindegyike 57, IGEN vagy NEM válasznak megfelelően pontozott kérdést tartalmaz; például: „Gyakran vágyódik valami izgalomra?” – Igen _____; Nem _____. A teszt kidolgozásával az volt a cél, hogy felváltsák vele az MPI-t, bár a kérdések tartalma nem sokat változott. Az EPI és általában a kényszerválasztásos kérdőívek kemény bírálatát találjuk Heim (1970) munkájában. E szerző fő következtetése az, hogy néhány egysze-

rű, bizalmas kérdéstől, amelyre a vizsgálati személy csak IGEN-nel vagy NEM-mel válaszolhat, aligha várhatjuk, hogy megfelel az emberi személyiség komplexitásának. A hazugság-skála tételeiből – amelyek feladata a „szociálisan kívánatos válaszokat” adó személyek kiszűrése volna –, hiányolja a finomságot, például: „Önnek csupa jó és kívánatos szokásai vannak?” – Igen _____; Nem _____. Rump és Court (1971) eredményei szerint a neurotikusság-kérdésekbe beleszűrődhetnek a szociálisan kívánatos hatások még akkor is, ha semmi nyilvánvaló előny nem származik a „jobbnak mutatkozásból”, például, amikor egészséges emberek vesznek részt a vizsgálatban kutatási célból. A hatást a skála klinikai alkalmazása során is megfigyelték, ezért meggondolandó az EPI egyének szűrésére történő alkalmazása.

Az EPI érvényességét már ismert csoportok (vagyis az E és N dimenziók mentén szélsőséges helyzetet elfoglaló személyek) értékelése alapján ellenőrizték (Eysenck és Eysenck, 1963). Ez viszont kétségeket hagy a középmezőnyt elfoglaló többség helyzetére vonatkozóan. Gibson (1971) úgy próbálta meg leküzdeni ezt a nehézséget, hogy egyetemi hallgatókat megkért, egészsítsék ki a kérdőívet úgy, hogy tetszésük szerint kiválasztott barátaikat is jellemezzék. Összességében szignifikáns korrelációkat talált az önjellemzések és a mások által adott jellemzések E és N skálaértékei között. Az EPI egy még nem közzétett, újabb változata kilencvenöt kérdést tartalmaz a P (pszichotikusság), E (extroverzió), N (neurotikusság) és L (hazugság-skála) értékek mérésére. A hazugság-skála értéke még nem teljesen bizonyított, mégis Eysenck és munkatársai (1974) felvetették annak a lehetőségét, hogy esetleg ez is egy „tartós személyiségvonást” képvisel, amely független lenne a P, E és N dimenzióktól.

Eysenck megpróbálta elméletét az emberi viselkedés széles körére alkalmazni, ideértve a politikát, a baleseteket, a szexuális viselkedést vagy a kábítószereknek a viselkedésre gyakorolt hatását. Részletesebben azt a két területet fogjuk tárgyalni, amelyek a legnagyobb érdeklődést váltották ki, és a leghevesebb viták forrásai voltak – nevezetesen a pszichiátriai diagnózis és a bűnöző viselkedés problémájára történő alkalmazásokat.

Pszichiátriai diagnózis. A pszichiátriai diagnózis, mérés és gyógykezelés mai állapotáról Eysenck meglehetősen elítélően nyilatkozik:

„Azzal a lehangoló képpel kell tehát szembenézünk, hogy többnyire megbízhatatlan, érvénytelen és nagyrészt önkényes tesztekkel használják megbízhatatlan, érvénytelen és nagyrészt önkényes diagnózisok felállításához, amelyek semmit sem mondanak az alkalmazandó kezelési módszerekről, azokról a módszerekről, amelyek ugyanakkor maguk is elég hatástalanok” (Eysenck, 1970, 171. l.).

A pszichiátriai rendellenességek mai kategorizáló, osztályozó megközelítését több irányból is érték támadások, a legjobban alátámasztottnak azonban talán Eysenck bírálata bizonyult. Hátterül szolgált ehhez az a hatalmas mennyiségű kísérleti munka, amit a szerző a személyiségmérés és tanulás területén végzett egészséges vizsgálati személyeken. Eysenck a pszichiátriai diagnózis dimenziális megközelítése mellett érvel, amely két független dimenziót – a neurotikusságot és a pszichotikusságot – venne alapul, mindegyik kontinuumot képezve a szélsőségesen kórostól az egészségesig. A neurotikusságnak mint

egészséges személyiségdimenzióknak a létezése alaposan bizonyított, a pszichotikusság dimenziót azonban egészen a legutóbbi évekig meglehetősen elhanyagolták. Bár Clardige és Chappa (1973) eredményei alátámasztják a pszichotikusságnak mint egészséges személyiségdimenzióknak a létezését, az eredményekből az is kiderül, hogy az alacsony N és a magas P értékkel rendelkező személyek több pszichológiai és élettani mutató tekintetében hasonlítanak egymásra. A szerzők elképzelhetőnek tartják, hogy egyes embereknél az alacsony neurotikusságértékek egyfajta érzelmi eltompulást tükröznek, amely bizonyos fajta – az Eysencki P-skála által nem mért – pszichotikus személyiség típusokhoz kapcsolódik.

A neurotikus rendellenességek széles csoportján belül Eysenck megkülönbözteti egymástól a disztimiás rendellenességeket (depressziós, kényszeres és fóbiás betegek), amelyek mindegyikét magas neurotikusság és magas introverzió érték jellemzi, valamint a hisztériásokat és a pszichopátákat, akik a feltevés szerint magas neurotikusság és extroverzió értékkel bírnak. A disztimiások esetében több vizsgálat is megerősítette ezeket a feltevéseket, a hisztériások helyzete azonban elég eltérőnek látszik attól, amit Eysenck eredetileg feltételezett. A hisztériások némileg alatta maradnak a disztimiásoknak a neurotikusság dimenzió mentén, az extroverzió dimenzió pedig átlagos értékeket érnek el, vagyis sem nem túlzottan introvertáltak, sem nem nagyon extrovertáltak (McGuire és munkatársai, 1963).

A disztimiás rendellenességeket az elmélet azzal magyarázza, hogy normális esetben semleges ingerekhez kondicionált érzelmi válaszok (tanult szorongásos és féltelmi reakciók) kapcsolódnak, s e kondicionált válaszok, valamint a rájuk adott mozgásos reakciók képezik a neurotikus megbetegedést. A hisztériások – viszonylagos extroverziójuknál fogva – az elmélet előfeltevése szerint ne-

hezebben kondicionálódnak, illetve csak olyan helyzetekben alakulnak ki kondicionált válaszok, ahol igen erős inger van jelen. Nézete alátámasztására Eysenck azt az érvet hozza fel, hogy hisztériás reakciók rendszerint rendkívüli módon megterhelő helyzetekben – például harctéren – fordulnak elő. Eysenck a pszichotikusságot is az egészségestől a szélsőségesen kórosig terjedő folytonos dimenzióknak tekinti, s úgy véli, hogy a skizofréniák és a mániás-depressziós pszichózisok hagyományos elméleti különválasztását nem támasztják alá a létező bizonyítékok, bár a helyzet még nem egészen tisztázott. Mind ez ideig Eysenck nem nagyon tett kísérletet a pszichotikusság biológiai alapjainak a tisztázására.

Bár az elmélethez rendszerint a neurozisos gyógyításának viselkedésterápiás megközelítését kapcsolják (1. 7. fejezet), maga az elmélet alig befolyásolta a terápiás gyakorlatot. A gyógyítás céljából való közvetlen alkalmazásokra csak anekdotikus adatokat találunk, s a legtöbb viselkedés-terapeuta nem nagyon használja munkája során az extroverzió és a neurotikusság fogalmait. Eysenck elmélete alapján több javaslat is felvetődött olyan kérdésekkel kapcsolatban, hogy például hosszú vagy rövid üléseket jobb-e tartani, azonban ezek közül még keveset ellenőriztek kísérletileg is a klinikai helyzetben. Hasonlóan fontos lehet az E- illetve N-szint szerepe a különféle viselkedésterápiás eljárások kimenetelének előrejelzésében. A kérdéskörre vonatkozó eredmények hiányában a viselkedés-terapeuták általában kiábrándultak a standardizált személyiségtesztekből, mint a kezelésre adott válasz előrejelzőiből, illetve a változás mutatóiból.

A bűnöző viselkedés. A bűnöző viselkedés Eysenck (1964) által előterjesztett elmélete nagyrészt az extrovertáltak és az introvertáltak kondicionálhatóságában feltételezett különbségekre épül. Gyengébb kondicionálhatóságuk

folytán az extrovertáltak alacsonyabban szocializáltak, s kevésbé fejlett a „lelkiismereti működésük”. Ezenkívül a neurotikusság, illetve újabban a pszichotikusság (Eysenck és Eysenck, 1970) magas szintjét is összekapcsolják a bűnözéssel, bár ennek a magyarázata kevésbé világos. Bűnöző magatartást nagy valószínűséggel azok a személyek tanúsítanak, akiknek magas mind az extroverzió-, mind a neurotikusságszintje. Cochrane (1974) áttekintette az Eysenck elméletének ellenőrzésére végzett, bebörtönzött bűnözőket és kontrollcsoportokat összehasonlító kérdőíves vizsgálatokat, s úgy találta, hogy bár a bűnözők általában tényleg magasabb pontszámokat érnek el a neurotikusság mentén, az extroverzió tekintetében értékeik nem bizonyulnak magasabbnak. Sőt a bűnözőket több vizsgálat eredményei is introvertáltabbnak mutatták, mint a kontrollcsoportokat. Eysenck (1974) azzal próbálja magyarázni e kellemetlen eredményeket, hogy az alkalmazott kérdőívek (EPI és PEN) nagyrészt az extroverzió „szociabilitás”-összetevőjét mérik, míg a kondicionálhatósággal az „impulzivitás” összetevő van kapcsolatban. Sajnos elég kevés bizonyíték támasztja alá e felfogást a kondicionálhatósággal kapcsolatban. Cochrane szerint az elmélet eredeti formájában hitelét veszítette, s ez komolyan megkérdőjelezi a „szocializáció” általános Eysenck-féle elméletének az alkalmazhatóságát is.

Értékelés

Eredetileg remény volt arra, hogy egy olyan faktoranalitikus elmélet, amely kisszámú másodrendű – „típus” – faktorra összpontosít, megfelelőbbnek bizonyulhat Cattell vonásméleténél, sajnos azonban több ponton is ki kellett hogy ábránduljunk. A feltételezetten egységes természetű két dimenzió képtelennek bizonyult arra, hogy megbirkózzon egy sor kísérleti eredménnyel, ame-

lyek eredetileg az elméletből kiindulva születtek. Eysenck egyre inkább meggyőződött egy harmadik dimenzió – a pszichotikusság – jelentőségéről az egészséges személyiségben, s itt-ott egy negyedik dimenzióra vonatkozóan is találunk célzásokat. A dimenziók azonban nem mindig bizonyulnak függetleneknek egymástól, pedig eredetileg ezt állították róluk.

Az elmélet leggyengébb pontja a szocializációs folyamattal kapcsolatos elemzés. Miután nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy az introvertáltak gyorsabban kondicionálhatók, mint az extrovertáltak, nem nagyon jogosult a kondicionálhatóságbeli különbség alapján messzemenő általánosításokat levonni a két csoport eltérő társas viselkedésének kialakulására vonatkozóan. Ez Eysencknek azt a próbálkozását is megkérdőjelezi, hogy a társas viselkedést „oki” biológiai tényezőkhöz kapcsolja. Eysenck különben is túlhangsúlyozza a klasszikus kondicionálás szerepét a szocializációban, ugyanakkor teljesen elhanyagolja a szociális tanulási változóknak a jelentőségét (1. 7. fejezet).

A személyiségkutatás mai állapotában természetesnek vehető, hogy egy olyan explicit módon megfogalmazott elméletet, mint amilyen Eysencké, gyakran kell módosítani az új bizonyítékok fényében. Az elmélet még mindig tud szolgálni ellenőrzésre érdemes előrejelzésekkel, bár az újabb kísérleti adatok egy részét már nehezen tudja beépíteni. Eysenck személyiségelmélete hasznos modellt nyújt az embercsoportok közötti általános különbségekre. Egy ilyen jellegű elmélettől azonban csak akkor várhatjuk, hogy szélesebb körben is alkalmazható legyen az egyéni viselkedés megértésére, ha nagyobb figyelmet fordít más elvekre is, különösen a szociális tanulás elveire és az intelligencián kívüli egyéb megismerési tényezőkre.

Jelen pillanatban kevés érv szól Eysenck ama javaslatának az elfogadása mellett, hogy a pszichiáterek, peda-

gógusok, a feltételes szabadlábba helyezések ügyében döntő bizottságok elsősorban az extroverzió, neurotikusság és pszichotikusság mutatói alapján döntenek a gyógykezelést, az oktatást vagy a szabadlábba helyezést illető kérdésekben. Az Eysenck által kifejlesztett kérdőívek továbbra is hasznos eszközei lehetnek a személyiségkutatásnak, azonban a csoportokon vagy egyéneken történő alkalmazásuk gyakorlati értéke még igazolásra vár. Az eysencki elmélet fő váza e fenntartások ellenére is még sok évig termékeny forrása lehet a kutatások kiindulópontjául szolgáló ötleteknek a személyiség tárgykörében.

5.

Szűk tartományú elméletek (1)

Az első fejezetben különbséget tettünk átfogó és szűk tartományú elméletek között, utóbbin azokat értve, amelyek speciálisabb és körülhatároltabb tartalmi körre korlátozódnak. Az elméletek e két típusa között nem lehet éles határvonalat húzni, a különbség inkább csak mennyiségi, semmint minőségi. Választásunk azért esett az itt bemutatásra kerülő négy elméletre, mert úgy véltük, hogy rajtuk keresztül a szűk tartományú elméletek többféle típusáról tudunk képet adni. Ebben a fejezetben két kognitív elmélettel foglalkozunk, a következőben pedig két motivációs elméletet veszünk vizsgálat alá, majd általános kritikai áttekintést adunk a személyiség vonáselméleti megközelítéseiről.

(1) A külső-belső kontroll dimenzió

J. B. Rotter (1954) a személyiség „szociális tanuláseméleti” vagy viselkedéseméleti megközelítésének (l. 7. fejezet) egyik legkorábbi képviselője volt, ma azonban munkásságát nem is elsősorban ez teszi ismertté, hanem első munkáinak egy leágazása, a megerősítés külső, illetve belső vezéreltségének dimenziója. Rotter maga sohasem

tekintette ezt személyiségdimenzióknak, más pszichológusok azonban éppen ebben az értelemben használták.

Rotter nézete szerint az emberek a következő kontinuum mentén osztályozhatók: a „belső kontroll” véglete jellemzi azokat az embereket, akik a viselkedésüket és a velük történeteket úgy tekintik, mint ami saját közvetlen, személyes ellenőrzésük alatt áll. A folytonosság másik végétét a „külső kontroll” személyek jelentik, akik úgy érzik, hogy a viselkedésüket befolyásoló események teljesen kívül esnek a saját hatókörükön, s elsősorban olyan tényezőktől függenek, mint például a véletlen, a hatalommal bíró tekintély-figurák vagy a sors. A belső kontroll személy biztos abban, hogy ha akarja, akkor meg tudja változtatni mind a környezetét, mind pedig a saját viselkedését, a külső kontroll azonban kevésnek érzi ehhez a saját erőit.

Viselkedésének következményei az emberben azt a várakozást hozzák létre, hogy hasonló viselkedésnek a jövőben is ugyanazok lesznek a következményei; ha mégis ettől eltérő következményeket tapasztal, akkor a várakozása gyengül, ha viszont következetesen hasonló következményeket tapasztal, akkor e várakozás megerősödik. Ilyen módon a gyermek megtanulja megkülönböztetni egymástól azokat a viselkedéseket, amelyeknek előre látható az eredménye, s azokat, amelyeké nem. Így fokozatosan kialakít egy viszonylag stabil attitűdöt vagy elvárássort saját viselkedésének a vezérlésére vonatkozóan (vagyis hogy az eredmények a saját cselekedeteinek tulajdoníthatók-e, vagy pedig valamilyen más tényezőnek).

Az emberek tehát a tanulási helyzetek széles körében várakozásokat alakítanak ki a következményekre vonatkozóan, s mivel tanulási tapasztalataik nem egyformák, ugyanazt a helyzetet különböző emberek eltérően is észlelhetik. Végül a várakozások általánosítódnak, úgyhogy

az emberek általában ellenőrzésük alatt állónak vagy azon kívül levőnek érznek sok különféle helyzetet.

Az útmutatások éppúgy kialakíthatnak várakozásokat, mint a közvetlen tanulás. Szerencsejáték-helyzetben kimutatták, hogy ha a személyek egy részének azt mondják, hogy az eredmény nagyrészt a véletlenen múlik, másik részüknek pedig azt, hogy az eredmény ügyesség kérdése, akkor igen különböző elvárások és kimenetel figyelhető meg, még akkor is, ha a tényleges kifizetések mindkét csoportban azonosak. Ha az emberek az eredményt az ügyességnek tulajdonítják, akkor siker nyomán növelik, kudarc után pedig csökkentik a téteket. Ha viszont a kimenetelt a véletlennek tulajdonítják, az ellenkező mintázat kialakulása érhető tetten – kudarc után növelik, siker után pedig csökkentik a téteket. Úgy tűnik, hogy véletlen helyzetekre az emberek a mágikus „átlagok törvényét” alkalmazzák, azaz úgy vélik, hogy sorozatos kudarcok után növekszik a siker, sorozatos sikerek után pedig növekszik a kudarc valószínűsége. Hazárdjátékos körökben jól ismerik e „Monte-Carlo csapdának” nevezett jelenséget.

Miután irányításuk alatt állónak érzik a saját végzetüket, a belső kontrollos személyek feltehetően függetlenebbek, hatékonyabbak, teljesítőképesebbek és dominánsabbak, mint a külső kontrollosok, és valóban sok emellett szóló kísérleti adat létezik. A külső kontrollosok ugyanakkor – mivel érzésük szerint kevésbé tudják irányítani a környezetet, s így képtelennek érzik magukat hatékony, a helyzetet orvosló cselekvések végrehajtására – gyakrabban szenvednek erős szorongástól, s gyakrabban számolnak be neurotikus tünetekről. Erre vonatkozóan is vannak kísérleti bizonyítékok. Úgy tűnik, hogy a külső kontrollos személyek gyanakvóbbak és dogmatikusabbak is, mint a belső kontrollosok. Ugyanígy feltételezhető, hogy a szegények és az elnyomottak viszonylag kevés-

bé éreznek erőt a környezet megváltoztatására, s így magasabb a külsőkontroll-pontszámuk. Sok vizsgálatnak sikerült kimutatnia, hogy az amerikai négerek, a munkanélküliek, a szegények és más kisebbségi csoportok körében magasabbak a külsőkontroll-értékek. Azok az emberek, akiknek az életlehetőségei korlátozottak s kevés a hatalmuk és az alkalmuk a sorsuk megváltoztatására, hajlamosak az étellel szemben külsőkontroll-attitűdöt kialakítani. Ez természetesen előnyére is válhat az egyének; a belső kontrollal néger valószínűleg önmagát okolja hátrányos helyzetéért, míg a külső kontrollal rendszert (és ez az alkalmazkodóbb) általában a társadalmat teszi felelőssé körülményeiért.

A külső kontrollal személyekből hiányzik az indíték a nehezen elérhető célok megvalósítására, s nem nagyon vannak törekvéseik, mivel úgy látják, hogy erőfeszítéseiknek kevés vagy semmi köze nincs a végeredményhez. A betegesen depressziós emberek viselkedését is szokták a „céltalan” és „értelmetlen” létezéssel jellemezni, így felvetődött, hogy esetleg összefüggés létezhet a külső irányultság és a depresszió között. Érdekes módon Seligman (1973) is hasonló elemzést adott a depresszióról mint „tanult tehetetlenségről”; az elemzés során egy kutyákkal végzett kísérletsorozatból indult ki, ahol az állatok olyan áramütést kaptak, amelyet képtelenek voltak elkerülni. A kutyáknál olyan viselkedési és testi tünetek alakultak ki, amelyek meglepően hasonlítottak az emberi depresszióban megfigyelt tünetekhez. Abramowitz (1969) egyetemi hallgatók egy csoportjában vizsgálta az összefüggést, s a külső kontroll és a depresszió között jelentős korrelációt (+28) talált. A külső kontroll és a depressziós hajlam kapcsolatára irányuló egyéb vizsgálatok nagyjából hasonló eredményekre vezettek. Az összefüggés természete azonban további tisztázást igényel, mielőtt az eredmények alkalmazhatóak lennének.

Végezetül Harris és Nathan (1973) eredményét említjük, amely szerint azok a szülők, akik gyermekük problémáit saját hatáskörükön kívül álló okokból származtatják (pl. „Marinak olyan a vérmérséklete, hogy eleve érzékletlenebb”; vagy „János agysérült”), sokkal inkább külső kontrollosok, mint azok, akik személyes felelősséget vállalnak a problémákért.

Összefoglalva: a külső-belső irányultság az embernek arra vonatkozó várakozását tükrözi, hogy vajon cselekedetei célravezetőek lesznek-e a kívánt változások előidézésében. A belső kontrollal jellemezhető személyek úgy vélik, hogy személyesen irányítják az eseményeket, míg a külső kontrollosok a sorsnak, a szerencsének vagy egyéb, a saját hatáskörükön kívül eső tényezőknek tulajdonítják a tapasztaltakat. A fenti dimenzió szerinti irányultság a tanulás során szerzett tapasztalatok eredménye. A belső kontrollal jellemezhető személyeket gyakrabban találjuk törekvőknek és kitartónak, jobban részt vesznek a politikai tevékenységben, ellenállóbbak a befolyásolással szemben, nagyobb hatást fejtenek ki másokra, és függetlenebbek. A külső kontrollosoknál a fentiekkel ellentétes jellemzők a gyakoriak, nem hajlandók elvállalni személyes ballépéseiket, s hajlamosak a rossz hangulatra.

Mérési módszerek

A külső-belső irányultság mérésére többféle módszert is kidolgoztak, s a legtöbb vizsgálatot ezek közül Rotterével (1966) végezték. Kérdőívének (amelyet I-E-skálának neveznek) huszonkilenc tétele van, s mindegyik tétel két állításból áll; a vizsgálati személynek ki kell választania azt az állítást, amelyik a legjobban megközelíti saját magának a dolgokról alkotott felfogását. Néhány példa:

2. a) Sok rosszul sikerült dolog az ember életében nagyrészt a balszerencsének tulajdonítható.

b) Az emberek balszerencséjét az általuk elkövetett hibák okozzák.

28. a) Rajtam múlik, hogy mi történik velem.

b) Néha úgy érzem, hogy nem tudom eléggé kézben tartani az életem alakulását.

A fenti példákban az aláhúzott tételek választása a külső-kontroll-pontszámot növeli.

Az I-E-skála megbízhatósága 0,49 és 0,85 között változik, de többnyire közelebb esik az övezet felső határához. Az érvényességét azonban újabban megkérdőjelezték; felvetődött, hogy szociálisan kívánatos lehet önmagukat olyan színben feltüntetni, mintha a belső kontroll számos jellemzőjével rendelkeznének, így aztán vannak emberek, akik önmagukat „jobbnak mutatják” a tesztben, csakhogy kedvezőbb színben tűnjenek fel. Joe (1971) foglalta össze azokat a vizsgálatokat, amelyek mellett szólnak, hogy összefüggés létezik az I-E pontszám és a szociális kívánalmaknak való megfelelés igénye között. Lehetséges ezért, hogy az I-E-skála legalábbis részben nem az I-E irányultságot, hanem inkább a szociális kívánalmaknak való megfelelés igényét méri. Joe (1971) rámutat, hogy az I-E-skála olyan egyéb, nemszemélyiség-változókkal is korrelál, mint amilyen például az életkor, a nem, az intelligencia vagy a politikai álláspont. Úgyhogy az I-E-skálának mint a külső-belső irányultság mutatójának a tisztasága igencsak kérdésessé vált.

Az I-E-skálát többször is faktoranalizálták, s általános az egyetértés a tekintetben, hogy nem egyetlen egységes faktort mér; a különböző vizsgálatok azonban különböző faktorokat eredményeztek. Például Gurin és munkatársai (1969) négy faktort találtak, amelyeket Kontroll Ideológiának (mennyire tartható kézben az irányítás a társadalomban élő legtöbb ember számára), Személyes Kontrollnak (mennyire gyakorolhat ellenőrzést az ember önmaga), Rendszer-módosíthatóságnak (mennyire küzd-

hetők le a társadalom problémái) és Faji Ideológiának (idetartozik a legtöbb faji vonatkozású kérdés) neveztek el. Az I-E-skála faktoranalízisére irányuló későbbi vizsgálatok nem kapták meg ugyanezt a faktorstruktúrát, azonban általában bizonyos egyezés mutatkozott a Személyes Kontroll és a Rendszer-módosíthatóság faktorok létezésében. Collins (1974) érvelése szerint szélsőségesen külső irányultságú lehet akár az a személy, aki úgy érzi, hogy egy nehéz és összetett világban él, akár az, aki szerint az erőfeszítés és a tehetség nem nyeri el a jutalmát, és az is, aki úgy véli, hogy az életet a sors irányítja, vagy hogy az államvezetés gépezete számára befolyásolhatatlan. E különféle vélekedések mindegyike magas külső-kontroll-pontszámot eredményezhet, így a külső kontroll-személyek nem feltétlenül alkotnak homogén csoportot.

Bizonyos mértékig kérdéses tehát, hogy pontosan mit is mérünk az I-E-skálával. Így viszont az I-E összpontszám nem biztos, hogy alkalmas más viselkedések előrejelzésére.

Összefoglalva az I-E-skála megbízhatóságát, általában kielégítőnek találták. Érvényességére vonatkozóan azonban bizonyos kétségek merültek fel, különösen ami a szociális kívánatossággal való kapcsolatát és a benne foglalt faktorok „tisztaságát” illeti.

Alkalmazások

Pszichiátriai diagnózis. Harrow és Ferrante (1969) egy kiterjedt vizsgálat során különböző diagnosztikus osztályokba tartozó, intézetben kezelt pszichiátriai betegek csoportjaiban vette fel az I-E-skálát. A betegcsoportnak mint egésznek az átlaga nem tért el jelentősen a normál-övezettől, a skizofrén és a mániás betegek azonban szignifikánsan magasabb külsőkontroll-pontszámot értek el,

mint a többiek. A betegek egy részét Harrow és Ferrante hat héttel később is megvizsgálták, s összességében enyhe, bár nem szignifikáns változást tudtak megfigyelni a belső kontroll irányában. A változások iránya ugyancsak különböző volt az egyes diagnosztikus csoportokban: a skizofréneknél és a mániásoknál a külső kontroll, a depressziósoknál és a többi betegnél a belső kontroll értéke növekedett meg. Ez összhangban van egyes korábbi vizsgálatok eredményével, valamint a szerzőknek azzal a várakozásával, hogy a legtöbb csoportban a pszichológiai egészség irányában történő változás a belső irányultság fokozódásával kell hogy együtt járjon. A megfigyelt különbségek azonban túlságosan kicsinyek voltak, s mindenképpen jelentéktelnek ahhoz, hogy az I-E-skálát ajánlani lehetne mint a pszichiátriai betegek gyógyulásának nyomon követésére alkalmas eszközt, vagy mint a pszichiátriai diagnózis felállításának alkalmas segédeszközét.

Ami az általános pszichikus alkalmazkodóképességet illeti, a külső kontrollal jellemezhető személyeket rendszerint szorongóbbnak, az akadályok leküzdésére kevésbé képesnek és kevésbé teljesítményirányultnak találták. A külső kontrollos személy „pszichológiai szempontból” kevésbé egészséges, azonban az is kiderült, hogy mind a szélsőségesen külső, mind a szélsőségesen belső irányultságú emberek rosszabbul alkalmazkodnak, mint azok, akik a középvezetben helyezkednek el (Rotter, 1966).

Az öngyilkosságra való hajlam. A tipikusan „öngyilkosságra hajló” személy jellemzői nagyon hasonlóak a külső irányultságú emberekéhez. E hasonlóság indította Williamst és Nickelst (1969) arra, hogy megvizsgálják a külső kontroll és az öngyilkosságra való hajlam kapcsolatát (becslőskálákat és kérdőíveket alkalmazva ezek mérésére), s $+ .20$ nagyságrendű korrelációt találtak; sajnos a

korreláció olyan alacsony, hogy nem sokat segít az öngyilkosságra hajló személyek kiszűrésében. Ráadásul az I-E-skála nem is a ténylegesen végrehajtott öngyilkossággal mutatott összefüggést, hanem csak annak pszichometriai előrejelzésével. Az összefüggés közvetlenebb tanulmányozása gyümölcsözőnek bizonyulhat, bár újabb vizsgálatok (pl. Lambley és Silbowitz, 1973) amellett szólnak, hogy az I-E-skálával nem lehet könnyen megkülönböztetni egymástól azokat, akik öngyilkosságot szándékoztak elkövetni, s azokat, akiknek nem volt ilyen szándékuk; így egyelőre még kétséges a skála alkalmazhatósága az öngyilkosságra való hajlam kiszűrésére (s így azok előfordulásának nagy hatásfokkal történő megakadályozására).

Értékelés

A külső-belső kontroll dimenzió hatalmas mennyiségű kutatást indított el az elmúlt évtizedben. Elméleti jelentősége abban a felismerésben rejlik, hogy a várakozások alapvető szerepet játszhatnak a megerősítés hatásának a meghatározásában. A fogalommal kapcsolatban azonban számos nehézség merült fel. A lényegesebbek közül néhányra már utaltunk: a szociális kívánatossággal való összefüggés; az alacsony korrelációkból következő gyenge előrejelző képesség; s végül az I-E-skála faktorainak „tisztátlansága”. További problémát jelent, hogy az eredmények gyakran következtelenek; egyes vizsgálatok kimutatják a belső irányultság kapcsolatát bizonyos változókkal, más vizsgálatok kimutatják a külső irányultság kapcsolatát ugyanezekkel a változókkal, megint más vizsgálatok semmiféle összefüggést sem találnak.

E problémák jelentős része abból adódhat, hogy a kutatások kapcsán végzett felmérések a teljes I-E pontszámot használták. Bár lényeges különbségeket is találunk,

a legtöbb faktoranalitikus vizsgálat két fő külső-belső kontroll-faktor létezése mellett szól – ezek a Személyes Kontroll és a Rendszer-módosíthatóság. E két – nagyrészt független – faktor hatásának külön-külön történő vizsgálata fokozhatja az I-E-skála előrejelző hatékonyságát, bár ennek igazolására még további kutatások szükségesek.

Mezőfüggőség – mezőfüggetlenség

Az újabb kori pszichológia történetében számos kísérlet történt arra, hogy az emberi viselkedés tanulmányozását az észlelés folyamatán keresztül közelítsék meg. Az észlelés több, mint a szemünkből, fülünkből és bőrérzékelésünkből beérkező ingerületek passzív befogadása. Valójában nagyon is aktív folyamatról van szó, amely magába foglalja a bebocsátandó ingerek kiválasztását s azoknak az örökletes mechanizmusoknak, a korábbi tapasztalatok és a személy motivációs állapota szerinti értelmezését.

Az észlelésnek ez az aktív oldala indított több pszichológust annak az alaptételnek a kimondására, hogy ha különböző vizsgálati személyeknek ugyanazokat a szabványingereket mutatják be, akkor az ingerek eltérő látásából és leírásából hasznos adalékokat kapunk a vizsgált egyének személyiségének a felméréséhez. A több értelmű vagy szokatlan ingerek több szabadságot biztosítanak a személyeknek a válaszadásban, s így segítségükkel érzékenyebb és szélesebb körben alkalmazható mutatókhoz juthatunk.

Witkinnek és munkatársainak a mezőfüggőség–mezőfüggetlenség témakörben végzett munkája az elsők közé tartozik a hasonló megközelítést alkalmazó modern elméletek sorában. Witkin elmélete néhány, a negyvenes

években végzett kísérletből bontakozott ki, amelyben annak a megítélését tanulmányozták, hogy vajon egy egyes rúd különböző síkokba állítva függőlegesnek látszik-e. Azok a személyek, akik a rúddal végzett kísérletben a legpontosabban észlelték a függőlegességet, rendszerint más hasonló feladatokban is a legpontosabbnak bizonyultak. E feladatoknak a legkiugróbb közös sajátossága az volt, hogy mindegyik a tárgynak környezetével való összefüggésben, illetve attól elkülönítve történő észlelésének a képességére épült (a feladatok részletesebb leírását l. 109–110. l.). Egyes embereknél a tárgyak észlelését erősen befolyásolta a háttérmező vagy a környezet, míg másoknál nem érvényesült ilyen befolyás, s könnyen szét tudtak választani egy részletet és az azt körülvevő, nagyobb terjedelmű mezőt. Az előbbieket „mezőfüggőknek”, az utóbbiakat pedig „mezőfüggetleneknek” nevezték el.

Witkin ezek után felvetette, hogy az észlelés ilyen eltérései az ember következetes jellemzői lehetnek egy sor más észlelési feladatban is. A legkiterjedtebben vizsgált ezek közül az elrejtett figurák teszt, amelyben a vizsgálati személynek szabvány alakzatokat kell felismernie, kiemelnie egy bonyolult háttérből, amelyben el vannak „rejtve”. Itt is azt találták, hogy az emberek módszeresen és következetesen különböznek egymástól abbéli képességüket illetően, hogy mennyire tudnak mentesülni a környezet összefüggéseinek kényszerítő erejétől. A későbbi kutatások megmutatták, hogy az efféle „stílusok” nem korlátozódnak pusztán az észlelési folyamatokra, hanem az értelmi működésekre és a társas tevékenységre is rányomják bélyegüket. E vonatkozásokra újabban megkülönböztetett figyelem irányult, s Witkin „differenciálódási” elméletét ma már nem is észleléselméletként, hanem a személyiség kognitív (megismerési) elméletként kezelik. (Meg kell jegyezni, hogy mások – pl. Gardner és munka-

társai, 1959 – ugyancsak kidolgoztak egy Witkin elméletéhez hasonló differenciálódás-elméletet, ez azonban több tekintetben lényegesen különbözik Witkinétől.)

Witkin és mások egy sor különféle tevékenységformában és helyzetben megmutatták, hogy az emberek különböző „megismerési stílusokkal” (kognitív stílus) bírnak. E stílusok úgy tekinthetők, mint egy kontinuum mentén elfoglalt helyzetek, amely kontinuum egyik végét az eseményeket rendszerint nagy vonalaiban, differenciálatlanul értelmező emberek jellemzik, akik számára a mező szerveződése erőteljesen befolyásolja a mezőt alkotó részek értelmezését. A kontinuum másik végéhez azok az emberek tartoznak, akik következetesen hajlanak az események részletekbe menő, szervezett módon történő értelmezésére, s akik számára természetes dolog teljesen függetlenül szemlélni a mező egészének alkotórészeit. A megismerési stílus e két szélsőséges változatát „globálisnak”, illetve „tagoltnak” nevezik. Mivel az előfeltevés az, hogy a felbontás mértékében megfigyelhető különbségek a személyiség alapvető sajátosságait tükrözik, igen valószínű, hogy ezek több különféle helyzetben is megnyilvánulnak.

Segítheti a Witkin elméletében használt különféle fogalmak jobb megértését, ha megjegyezzük, hogy a mezőfüggő, globális és differenciálatlan kifejezések egészében nagyrészt szinonimák, csakúgy, mint a mezőfüggetlen, tagolt és differenciált.

Egy viszonylag jól differenciált embernek világos elképzelése van saját vélekedéseiről, szükségleteiről és jellemvonásairól, amelyeket nemcsak egymástól különválasztva kell látnia tudni, hanem nagyon világosan meg kell tudnia különböztetni őket más emberek hasonló sajátosságaitól. A differenciálatlan stílussal jellemezhető emberekben a belső mozgás részletei átfedik és befolyásolják egymást, s nagyon nehezen különböztethetők meg

más emberek dinamikájától. Ennek megfelelően a globális, differenciálatlan, mezőfüggő emberek attitűdjének formálódása és fennmaradása nagyrészt másokon múlik, sokkal fogékonyabbak a társas befolyásolásra, s kevésbé képesek rábízni magukat saját ítéleteikre. Linton (1955) egyike volt az elsőknek, akik e hipotézist ellenőrizni akarták, s egyfelől a mezőfüggőség, másfelől a konformitás és a szuggesztibilitás összefüggését vizsgáló kísérletben elég magas (+.60) átfogó korrelációt talált a mezőfüggőség és a konformitás között. Hasonlóan Konstadt és Forman (1965) úgy találták, hogy nagy igénybevételt jelentő feladatok közben a mezőfüggő gyermekek sokkal gyakrabban néztek a kísérletvezetőre, mint a mezőfüggetlenek, feltehetően azért, hogy valamiféle útmutatáshoz vagy biztatáshoz jussanak. E gyermekek teljesítményét ezenkívül sokkal jobban befolyásolták a kísérletvezető elismerő vagy bíráló megjegyzései. Witkin elmélete szerint azok a személyek, akiknek az észlelése erősen függ a fizikai háttértől (vagyis mezőfüggők), egyben viselkedésükben is erősen ki vannak téve a társas környezet befolyásainak. A rendelkezésre álló bizonyítékok jelentős része mind a gyermekek, mind pedig a felnőttek esetében megerősíteni látszik ezt a feltevést.

Mérési módszerek

A Witkin és munkatársai által kifejlesztett főbb mérőeszközök a következők:

A dölt szoba, dölt szék készülék (DszDsz). A DszDsz-próbában a vizsgálati személyt egy székbe ültetik, amit jobbra vagy balra lehet dönteni. A szék egy kisebb szobában helyezkedik el, amelyet ugyancsak jobbra vagy balra lehet dönteni. A vizsgálati személyt megkérlik, hogy szabályozza a szék helyzetét oly módon, hogy a teste függő-

leges maradjon akkor is, amikor a szoba megdől. A másik lehetőség, hogy a vizsgálati személynek a szobát kell függőleges helyzetbe hoznia, miközben széke dőlt helyzetben van.

Rúd és keret teszt (RKT). Az RKT-ben a vizsgálati személy egy világító rudat lát, amit egy ugyancsak világító keret vesz körül az egyébként teljesen elsötétített szobában. A keret különböző mértékben megdőnhető, s a vizsgálati személynek az a feladata, hogy ilyenkor a rudat állítsa teljesen függőleges helyzetbe.

Elrejtett figurák teszt (EFT). E próbában a vizsgálati személynek az a feladata, hogy egy előzőleg bemutatott, egyszerűbb figurát megtaláljon egy nagyobb, összetettebb vázlatrajzban. E vázlatrajz úgy van elkészítve, hogy az egyszerűbb alakzat valamennyi elemét tartalmazza, de oly módon, hogy azok jelenlétét elhomályosítja. Például az eredeti, egyszerűbb alakzat határvonalai egyben más, az egész alakzaton belül kiugróbb részfigurák határvonalává válnak.

E tesztek stabilitása az egész személyiségkutatást figyelembe véve is a legszámottevőbb. Például Witkin, Goodenough és Karp (1967) tizennégy év elteltével vette fel ismét vizsgálati személyeivel az RKT-t, és .66 ismétlési korrelációt talált. Rövidebb közties időszakok esetén gyakori a .85-öt meghaladó ismétlési korreláció. Számos vizsgálatban találtak ilyen nagyságrendű ismétlési megbízhatóságot, s a következetesen magas korrelációk az e próbák által mért észlelési-megismerési stílus mutatók valódi tartósságát bizonyítják.

Miután e próbák mindegyike a differenciálódás fogalmának a mérésére irányul, jelentős korrelációkat várnánk közöttük; itt azonban az eredmények már korántsem olyan meggyőzőek. Bár következetesen úgy találták,

hogy e mutatók korrelálnak egymással, a kapcsolat mértéke (.4 körül) arra figyelmeztet bennünket, hogy a próbák nem tekinthetők egyenértékűnek. Vernon (1972) újabban egy faktoranalitikus vizsgálatban kimutatta, hogy különösen az RKT az, amely részben a differenciálódás egyéb mutatóitól jelentősen különböző faktorokat is mérhet. Ráadásul egyes kutatók még ugyanazon teszt különböző, forgalomban levő változatai között is csak mérsékelt korrelációkat találtak.

A fenti ismertetésből az olvasónak már az a benyomása, hogy a differenciálódás méréséhez használt felszerelés drága, túlzottan terjedelmes, a tesztek felvétele igen fáradságos és időigényes, s mindez tényleg így is van. Ezért aztán számos más módszert is kialakítottak. Ezek között megtaláljuk az eredeti észlelési tesztek rövidített változatait, valamint az EFT olyan típusait, amelyek segítségével a vizsgálat csoportosan is elvégezhető. E változatoknak azonban nem elég szoros az egymással és az eredeti feladatokkal mérhető összefüggésük ahhoz, hogy indokolt lenne kiterjedt alkalmazásuk; a köztük levő korrelációk mindössze .6 körüliek. Egy másik vizsgálat semmi összefüggést sem talált az RKT és egy, a differenciálódás mérésére tervezett kérdőív között.

Röviden: a differenciálódás mérésére használt különféle mutatóknak magas a megbízhatósága, de az általánosíthatóságuk már sokkal kevésbé meggyőző. Az utóbbi szempont pedig különösen lényeges, mert a mezőfüggőséggel kapcsolatos kutatások jelentős része csak egy mutatót alkalmaz, mintha csak az mérni tudná a fogalom valamennyi összetevőjét. Valójában önmagában erre egyetlen teszt sem képes, ezért az egyetlen teszt segítségével kapott eredmények keveset vagy semmit sem mondanak nekünk a mezőfüggőségről általában, hanem csak legfeljebb arról az egy tesztről tudunk meg valamit. A mezőfüggőség megfelelő felméréséhez egész tesztcso-

magra lenne szükség. Vernon (1972) az RKT egy hordozható változatát, az EFT rövidített formáját és az ember-rajz-tesztek egyikét ajánlja, mint egy ilyen tesztcsomag legalkalmasabb összetevőit. Az ilyen tesztcsomagból származó összevont pontszámot nevezik Észlelési Muta-tónak.

Alkalmazások

Witkin (1965) sok érdekes javaslatot ad a mezőfüggőség-tesztek felhasználási lehetőségeire vonatkozóan a pszichopatológia területén, s ahol van ilyen, bizonyítékokkal is megpróbálja azokat alátámasztani. Néhány példa:

Pszichoanalízis. A pszichoanalitikus elméletben alapvető szerepet játszik az én-védelmi mechanizmusok fogalma (l. 2. fejezet). Witkin érvelése szerint a viszonylag differenciálatlanabb személyek inkább primitívebb, durvább „durr bele” elhárításokat alkalmaznak, mint amilyen például az elfojtás vagy a tagadás. Ezzel szemben a szelektívebb elhárítások – mint amilyen például a reakcióképzés – főleg a differenciáltabb emberekre jellemzőek. A pszichoanalízist jelentősen előremozdíthatja a beteg által használt elhárítások korai felismerése. Számos e területen végzett vizsgálat megerősítette a fenti elgondolásokat, az eredmények azonban nem tekinthetők perdöntőnek, mivel az elhárító-struktúrák felmérésére alkalmazott mutatók rendszerint projektív eljárásokon – mint amilyen pl. a Rorschach vagy a TAT – alapultak, ezek érvényessége pedig egyelőre még kérdéses (l. 2. fejezet).

Alkoholizmus. A globális és a tagolt stílusok az én-azonosságra vonatkozó következményeikkel együtt, várhatóan eltérő módon nyilvánulnak meg a különböző pszichiátriai betegségekben. Sokszor kimutatták, hogy azok

a kórcsoportok, amelyekben a függőség valamilyen formája a kórkép vezető összetevője, kiugróan mezőfüggők. Az alkoholistákat gyakran erősen „függő” személyeként jellemzik (nem utolsósorban az alkoholtól), s valóban sok vizsgálat kimutatta, hogy az alkoholisták viszonylag mezőfüggő emberek. Ha helyes az alkoholistának mint általában függő személynek ez a felfogása, akkor azt az előrejelzést tehetjük, hogy az alkoholisták magas pontszámot fognak elérni a legkülönfélébb mezőfüggőség próbákban. Goldstein, Neuringer, Reiff és Shelly (1968) kísérletet tettek e feltevés ellenőrzésére, s bár újabb bizonyítékokhoz jutottak az alkoholisták nagyobb mezőfüggését illetően, a függőség más formáiban – például a személyes támogatás igényében – nem sikerült magasabb pontszámokat kimutatniuk. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy „valami más mechanizmust – ami nem azonos a Witkin és csoportja által leírttal – kell feltételeznünk ahhoz, hogy magyarázni tudjuk az alkoholistáknak az RKT-ben mutatott teljesítményét”. Így hát az alkoholizmus és a mezőfüggőség közötti összefüggés pontos természete ma még ismeretlen.

A pszichiátriai gyógyítás. Witkin, Lewis és Weil (1968) néhány előzetes eredményt közöltek a beteg–terapeuta kapcsolat differenciáltságára vonatkozóan a pszichoterápia folyamán. Néhány, a differenciált és differenciálatlan betegek között megfigyelt különbség valóban rendkívül szembeötlő volt; például a differenciált betegek megszólalásainak átlagos hosszúsága 158 szó volt, míg a differenciálatlan betegeknél ugyanez átlagosan csak 39 szó. Arra is rámutattak, hogy mennyire lényeges a terapeuta differenciáltsági foka. Az ilyen eredmények alapvető fontossággal bírnak a pszichoterápiás ülések vezetése szempontjából, s nyilvánvalóan kihatással lehetnek a terápia kimenetelére. Ha a vizsgálatot nagyobb számú vizsgálati

személyen és megfelelőbb kontrollokat alkalmazva hasonló eredménnyel meg tudják ismételni, ezzel igen lényeges hozzájárulást nyújthatnak a pszichoterápiás gyakorlathoz.

Értékelés

Witkin elméletét hatalmas mennyiségű tapasztalati adat támasztja alá, amelyek a legkülönfélébb helyzetekből származnak. A más mutatókkal mért korrelációk nagyságrendje, valamint az időbeli állandóság kétségtelenül a legmagasabbak között van, amiről a személyiségkutatásban eddig beszámoltak, és sok területen mutattak rá a gyakorlati alkalmazás ígéretes lehetőségeire. Witkin elméletét azonban az utóbbi időben számos bírálat érte (pl. Wachtel, 1972), amelyeket az alábbiakban foglalunk össze.

A mezőfüggőség-mutatók legkövetkezetesebben említett korrelációi az intelligenciamutatókkal mért összefüggések. E korrelációk néha olyan magasak, mint a mezőfüggőség-mutatók egymással elért korrelációi. Valójában az emberrajz-teszt – amit gyakran használnak a mezőfüggőség mérésére – tipikus intelligenciapróba. Továbbmenve az EFT és a Wechsler Intelligenciateszt egyes alpróbái között olyan szoros az összefüggés, hogy Witkin (1965) a hasonló próbákat az egyéb mezőfüggőség-mutatók alkalmas helyettesítőiként ajánlja, amikor elérhetők. Ez azonban felveti a kérdést, hogy vajon a mezőfüggőség-mutatók alkalmazásával kimutatott különbségek mennyiben tekinthetők egyszerűen intelligenciabeli különbségek jelzéseinek, s hogy van-e egyáltalán bármi közük a személyiség méréséhez.

Természetesen semmi okunk arra, hogy adott esetben ne hozzunk szoros összefüggésbe egymással személyiség-mutatókat és más tényezőket – például az intelligenciát

– egészen addig, amíg igazolni tudjuk, hogy a személyiségmutatók valóban valami értékes többletet tartalmaznak a kizárólag intelligenciamutatókhoz képest. A mezőfüggőség fogalmára nézve középponti kérdésekre irányuló vizsgálatok közül csak kettő olyanról tudunk, amelyik megfelelően kontrollálta az intelligenciát. Minard és Mooney (1969) beszámolója szerint eredményeik (amelyek az Észlelési Mutató összefüggésére utalnak az erős érzelmi töltésű szavak felismerésével) nem tulajdoníthatók teljes mértékben intellektuális tényezőknek. Másfelől viszont Vernon (1972) úgy találta, hogy ha az intelligencia hatását kiszűrjük, akkor a mezőfüggőség-mutatók kevésbé vagy egyáltalán nem mutatnak összefüggést az egyéb személyiségmutatók széles körével, s csak az általános érdeklődéssel mutatott alacsony vagy mérsékelt összefüggések maradnak meg továbbra is. Tehát hogy a Witkin és csoportja által elért eredmények mennyire magyarázhatók egyszerűen az intelligencia alapján, anélkül, hogy olyan fogalmakhoz kellene folyamodnunk, mint amilyen például a differenciáltság, egyelőre nyitott kérdés.

Witkin e bírálatokra annak a kimutatásával válaszolt, hogy a mezőfüggőség-tesztek főleg az értelmi mutatók szűk körével korrelálnak csupán; a szóbeli próbákkal mért korrelációk például meglehetősen alacsonyak. A mezőfüggőség-tesztek tehát egyáltalán nem az általános intelligenciát mérik, hanem csak a teljesítmény egy aspektusát a feladatok szűk körében; azt az aspektusát, amely történetesen közös mind a kétfajta tesztben. Ezzel szemben több vizsgálat is azt mutatta, hogy a szóbeli próbákból számított mutatók jelentősen korrelálhatnak a mezőfüggőség mutatóival. Még ha a mezőfüggő és a mezőfüggetlen személyek csak a nem szóbeli próbákban különböznenek is egymástól, „az összességében nagyobb méretekben mozgósítható intellektuális erőforrások ak-

kor is megmagyaráznák az összes megfigyelt eltérést” (Wachtel, 1972).

További nehézséget okoz a differenciáltság-feltevessel kapcsolatban az alkalmazott fogalmak jelentős részének homályossága és többértelműsége. Kevés egyértelmű előrejelzést lehet tenni az elmélet alapján, olyannyira, hogy csaknem bármilyen eredményt összhangban levőnek lehet mondani az előrejelzésekkel, ami erősen csökkenti az elmélet tudományos értékét. Érvelhetnénk például úgy, hogy az alkoholisták (akik gyakran isznak önmagukban, folytatják az italozást a gyakori társadalmi megbélyegzés ellenére is, s nem ritkán hatékonyan tudnak tevékenykedni egyes körülhatárolt területeken) a *mezőfüggetlenség* számos jellegzetességét mutatják. Ennek ugyan következetesen az ellenkezőjét találták, azonban felmerül a gyanú, hogy vajon nem a „tények után” adott magyarázatokról van-e szó az elmélet alapján tett előrejelzések helyett.

Wachtel (1972) annak is hangot ad érvelésében, hogy egyetlen olyan dimenzió, mint amilyen a *mezőfüggőség* – *mezőfüggetlenség*, igen korlátozott érvényű, s hogy a *mezőfüggőség* változatai gyökeresen eltérő módon nyilvánulhatnak meg olyan egyéb tényezőktől függően, mint például az átfogó intelligenciaszint vagy más személyiségváltozók. Egy jó beszédkészségű, folyékony beszédű, az átlagot meghaladó mértékben *mezőfüggő* extrovertált például valószínűleg egy sor jelentős dologban másképpen viselkedik, mint egy nem folyékony beszédű introvertált, akinek pedig ugyanannyi az Észlelési Mutatón elért pontszáma. A szerző erősen amellett van, hogy az Észlelési Mutató skáláit kifejezetten mint képességmutatókat fogadjuk el, s csak közvetve tekintsük őket személyiségmutatóknak. Véleménye szerint ez segítene tisztázni az e terület köré szövődött zavaros gondolatmeneteket, s egyértelműbbé tenné a *mezőfüggőség*hez kapcsolódó el-

méleti konstrukciókat, ami konkrétabb és jelentésükben gazdagabb előrejelzéseket tenne lehetővé.

Végezetül e megközelítés alkalmazhatósága részben azon áll vagy bukik, hogy mennyire egybehangzó az Észlelési Mutató feladataiban mutatott teljesítmény. Amint már említettük, az ismétlési korrelációk rendszerint magasak az ilyen jellegű feladatokban, azonban az eredmények állandóságának más módon történő felmérése megmutatja, hogy a teljesítmény valójában mennyire módosulhat. McAllister (1970) operáns kondicionálással próbálta megváltoztatni 60 krónikus skizofrén beteg RKT-ben mutatott teljesítményét, és úgy találta, hogy a módosítások könnyen létrehozhatók, sőt a változások még az egy hónappal később lefolytatott utánvizsgálatokban is fennmaradtak. Következtetése szerint az eredmények „nyitva hagyják a lehetőséget. . . hogy az egyén működésének e sajátosságai sokkal inkább a hasonló jellegű élettapasztalatokat és történeti adatokat tükrözik, mintsem a személyiség struktúráját alkotó belső tényezőket”.

Összefoglalva: a személyiségelmélet területén, a megbízhatóságot és az érvényességet tekintve, Witkin és munkatársai következetesen a legmagasabb korrelációkat találták. Pontosán a korrelációknak ez a nagyságrendje kelti fel bennünk a gyanút, hogy valójában nem is személyiségváltozokról, hanem megismerési, intellektuális tényezőkről van szó. Talán a leghasznosabb, ha Witkin mutatóit az értelmi képességek mutatóinak tekintjük; így a helyére tudunk tenni számos, a mezőfüggőséggel és más, vonatkozó fogalmakkal kapcsolatos eredményt. Witkinnek és munkatársainak (1967) eredményei a mezőfüggőség fejlődési szintjeinek a gyermekkortól kezdődő egymásra követkekezésével kapcsolatban, valamint a felvett alkati meghatározók különösen jól összhangba hoz-

hatók azzal a felfogással, amely az Észlelési Mutató skáláit az értelmi képesség közvetett mutatóinak tekinti.

De még ha ez is a helyzet, akkor is igen nagy hitele marad Witkin munkáinak. Kutatásai új kérdéseket vetettek fel, és új megvilágításba helyezték pontosan azt, hogy mi nek is tekintjük az intelligencia mérésére használt szabványosított próbákat. Röviden: akár személyiségváltozóknak, akár értelmi tényezőknak tekintjük a differenciáltsággal kapcsolatos fogalmakat, egyik sem magyarázza kielégítően az eddig elért eredményeket. További kutatásra és a változók alaposabb kifejtésére van szükség, mielőtt e problémákra megoldást lehetne adni.

6.

Szűk tartományú elméletek (2)

(1) Teljesítményszükséglet

Az emberi motiváció hagyományos megközelítése a szükségletek egyfajta listájának az összeállításából állt; bár ez az általános megközelítés ma már nagyrészt hitelét veszítette, vannak egyes körülírt szükségletek, amelyek még jelentős befolyással vannak a jelenlegi pszichológiai elméletalkotásra. Különösen nagy hatást gyakoroltak a Henry Murray (1938) által leírt pszichikus szükségletek; sok széles körben elterjedt személyiségteszt, valamint jelentős kutatások választották ezeket kiindulópontnak. Messze a legtöbbet vizsgált ezek közül a *teljesítmény szükséglete*; az e területen végzett kutatások jelentős részét McClelland és Atkinson végezték munkatársaikkal az Egyesült Államokban. A teljesítményszükséglet teljesítmények elérésére irányul, és ahhoz kapcsolódik, hogy az emberek mennyire különböző mértékben törekszenek sikerek elérésére a kitűnésért való versengésük közben. Összefüggésben van olyasmikkal, mint például a nehézségek leküzdése; magas követelményszint fenntartása önmagunkkal szemben, s a teljesítmény állandó javítása; a mások által elért szintek meghaladására való törekvés, s általában az ember fizikai és társas környezete feletti uralom megszerzése. A magas teljesítményszükséglettel rendelkező emberek olyan feladatokba vágnak bele szívesen, amelyek igénybe veszik képességeiket. A túl könnyű fel-

adatok viszonylag kevésbé vonzzák őket, mivel – lévén, hogy kevés esély van a kudarcra – nem jelentenek valódi kihívást. Ugyanígy a szélsőségesen nehéz feladatokat is kerülik, amelyek igen kevésbé kecsegtetnének sikerrel.

A teljesítményszükségletük szintjétől függetlenül, az emberek abban is különbözhetnek egymástól, hogy mennyire motiváltak a kudarc elkerülésére. Az erősen „kudarckerülő” vagy KK személyeknek kevés az önbizalmuk, s általában nincsenek nagy véleménnyel a saját képességeikről. Vagy könnyű feladatokat vállalnak, ahol kicsi a kudarc valószínűsége, vagy pedig paradox módon szélsőségesen nehéz feladatokba kezdenek, ahol a kudarc magának a feladatnak a nehézségével magyarázható, s így nem kell szembenézniük saját elégtelenségükkel. Példa erre a hegymászó, aki következetesen a legnehezebb csúcsokkal próbálkozik, s persze rendre kudarcot vall. Kísérleteiért jelentős társas elismerésben részesül, kudarcait pedig mindenki a csúcsok rendkívül nehéz természetének tulajdonítja, ahelyett, hogy az illető gyengébb képességeit okolná értük.

Atkinson és munkatársai (pl. Atkinson és Feather, 1966) dolgozták ki alaposabban ezt az elméletet. A teljesítményszükségletet indítéknak tekintették, amely, más változókat is figyelembe véve, egy sor különböző helyzetben alkalmas lehet a viselkedés előrejelzésére. A három legfontosabb tényező, amin valakinek a sikere múlik: a teljesítménymotiváció szintje, a kudarcból való félelem mértéke s a teljesítmény ösztönző ereje vagy értéke a vizsgálati személy számára. Atkinson és Feather egy sor matematikai modellt dolgoztak ki e három változó összefüggéseinek a leírására. E modellekből kiindulva számos előrejelzést lehetett tenni, amelyek a tapasztalati ellenőrzés során megerősítést nyertek; például azok a személyek, akikben erősebb volt a teljesítményszükséglet, mint a kudarcckerülésre való hajlam, rendszerint olyan hivatásbeli

célokat választottak, amelyek összhangban voltak képességeikkel. Az ellentétes mintázattal jellemezhető személyek viszont inkább olyan foglalkozásokat választottak, amelyek képességeikhez viszonyítva túlságosan nehezek vagy túlságosan könnyűek voltak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy McClelland, Atkinson és munkatársaik a teljesítményszükségletet és az ehhez kapcsolódó indítékokat nem tekintették örökletesen meghatározottnak. Úgy vélték, hogy e motívumokat tanuljuk, mégpedig főleg a gyermekkorban. Azok a gyermekek, akiket megerősítenek teljesítményeikben, később többnyire magas teljesítményszükséglet-értékkel bíró felnőttek lesznek; viszont akiket büntetnek kudarcaikért, azoknak a KK pontszáma lesz később magasabb. Mindazonáltal – bár megtanulásuk a gyermekkorban történik –, e motívumok végig fejlődhetnek vagy gyengülhetnek az élet folyamán.

McClelland, Atkinson, Clark és Lowell (1953) *A teljesítménymotívum* című könyvükben egy sor vizsgálatról számolnak be, amelyek számos területen igazolják a teljesítményszükséglet fontosságát – így például az egyetemisták vizsgaeredményeiben, az anagrammafeladatokban mutatott kitartásban, a számtani és szóbeli feladatok megoldásában vagy a kudarcnak az alkalmazkodásra tett hatásában, hogy csak néhányat említsünk. Bizonyos mértékig e vizsgálatok mindegyike megerősíti a teljesítményszükséglet-fogalom érvényességét. A könyv megjelenése óta a teljesítménymotiváció és a gazdasági fejlődés összefüggéseivel kapcsolatban is kiterjedt vizsgálatokat végeztek.

Több vizsgálat is igazolta a teljesítményszükséglet és a társadalmi mobilitás kapcsolatát. Egy tanulmányban például arról számolnak be, hogy a magas teljesítményszükséglettel jellemezhető személyek gyakrabban kerülnek magasabb foglalkozási vagy társadalmi helyzetbe; míg az

alacsony teljesítményszükséglet-értékkel rendelkező személyek többnyire ugyanazon a szinten maradnak, vagy pedig lefelé irányul a változás.

A teljesítményszükséglet fantáziaanyag alapján történő felmérésének pontozási rendszere (l. 123. l.) ugyanúgy felhasználható a kultúrák átfogó teljesítményszükséglet-szintjének a felmérésére, ha a kultúrák mítoszaiból, képzőművészetéből, gyermekmeséiből, irodalmából stb. indulunk ki. McClelland (1961) *A teljesítményre irányuló társadalom* című könyvében többek között rámutat: azokat a törzseket, amelyek népmeséiben erős teljesítményszükséglet nyilvánul meg, a vállalkozói magatartás – például kereskedés, kézművesség – magasabb szintje jellemzi, mint az alacsony teljesítményszükségletet mutató törzseket; az 1500-tól 1800-ig terjedő időszak Angliájában szoros összefüggés mutatkozik a (korabeli angol irodalomban előforduló teljesítmény témákkal mért) teljesítményszükséglet és a (londoni szénbehozatal grafikonjával mért) gazdasági tevékenység között; az ókori görög civilizációk válságait rendszeresen megelőzték az (irodalmi témákkal mért) teljesítménymotiváció párhuzamos ingadozásai.

A jelenkori kultúrákat és civilizációkat ugyancsak átvették ilyenfajta vizsgáladásoknak; a teljesítményszükségletet a gyermekek olvasókönyveiben előforduló ilyen jellegű témákkal, a gazdasági növekedést pedig az elektromosenergia-előállítás növekedésével mérve, McClelland a világ legkülönbözőbb országaiból gyűjtött információt, s a két mutató között mérsékelten magas, +.43 korrelációt talált. Továbbmenve úgy tűnik, hogy összefüggés létezik a teljesítményszükséglet és az éghajlat között is, például a teljesítményszükséglet csúcspontjai olyan éghajlatokon fordulnak elő, ahol az átlagos hőmérséklet 40 °F és 60 °F (4,4 °C és 15,5 °C) között van; az ettől az övezettől való eltérés bármely irányban a teljesít-

ményszükséglet csökkenésével jár. Végül McClelland összefüggést figyelt meg a teljesítményszükséglet és a protestantizmus között is, amennyiben a protestáns vidékek gazdaságilag rendszerint fejlettebbek, mint a katolikus területek.

E történelmi és kulturális vizsgálódások jelentős részéből az derült ki, hogy mintegy ötvenéves késés van a magas teljesítményszükséglet-szint kialakulása és a gazdasági tevékenység tényleges felfokozódása között, s felvetődött az ötlet, hogy a teljesítményszükséglet szintje alapján esetleg megjósolható lenne a kb. öt évtizeddel későbbi gazdasági szint. Bizonyára van némi jelentősége a teljesítménymotivációs témák előfordulásában mutatkozó fokozatos csökkenésnek az 1900-tól 1960-ig tartó időszak amerikai irodalmában. Hogy e változást kedvezőnek tekintjük-e vagy nem, az nyilván attól függ, hogy milyen értékkel jellemezzük a gazdasági növekedést.

Bár nem mindegyik kutatási eredmény volt kedvező, az elméletet alátámasztó adatok széles köre és mélysége feltétlenül meggyőz bennünket a teljesítményszükségletnek mint fontos személyiségváltozónak az érvényességéről.

A teljesítményszükséglet és a KK mérésére szolgáló módszerek

A teljesítményszükséglet-mutatók meghatározásának eredeti és még ma is a leggyakrabban használt módszere a TAT-képekre adott (l. 33. l.) teljesítmény-fantáziák pontozása. A TAT megbízhatósága (az időbeli stabilitást tekintve) meglehetősen alacsony; mindazonáltal McClelland és munkatársai (1953) néhány körülírt ismérvet javasoltak a TAT-ban megjelenő teljesítmény-fantáziák megítéléséhez, s ezekre nézve elfogadható – .9 körüli – értékelők közötti megbízhatóságot kaptak. Amikor a vizs-

gálati személyek ugyanazon csoportjánál különböző - hat hónapig terjedő - időszakok elteltével ismét felvették a TAT-ot, már jóval kevesebbnek, .2 .3 körülnek mutatkozott a megbízhatóság. Úgy tűnik, hogy a teljesítményszükséglet TAT-mutatói a pontozók közötti egyetértést tekintve elég megbízhatóak, az ismétlési megbízhatóság azonban elfogadhatatlanul alacsony.

A fentiek miatt több próbálkozás történt egyéb lehetséges mutatók kidolgozására; ezek közül egyesek projektív teszteken, mások kérdőíveken alapulnak. Weinstein (1969) a teljesítményszükséglet és a KK nyolc különböző (három projektív és öt kérdőíves) mutatóját hasonlította össze, s rendkívül gyenge összefüggéseket talált. Kénytelen volt levonni azt a következtetést, hogy a különböző eszközök nem ugyanazt a dolgot mérik. Sajnos számos vizsgálat egymással nagyrészt felcserélhetőnek tekintette a különböző mutatókat, amikor pedig a valóságban nyilvánvalóan nem ez a helyzet. Amennyiben a megbízhatóság korlátozza az érvényesség és az alkalmazhatóság körét, a fenti eredmények komolyan megkérdőjelezik a teljesítménymotivációval kapcsolatban végzett kutatások jelentős részét.

Másfelől viszont azt lehetne mondani, hogy a teljesítménymotiváció kutatásában nem az ember egy körülírt tesztpontszámának a változatlanul maradása az érdekes, hanem egyszerűen az, hogy hosszabb időszakon keresztül is magasan vagy alacsonyan teljesítő marad-e. Folytonos eloszlású, körülírt pontszámok alkalmazása a megbízhatóság felmérésére nem biztos, hogy helytálló akkor, amikor az osztályozási rendszer alapvetően kétértékű (vagyis magas, illetve alacsony teljesítményszükséglet). Sok vizsgálat kimutatta, hogy az átfogó teljesítményszükséglet a gyermekkortól a felnőttkor elejéig, illetve a serdülőkortól a harmincas évek végéig nagyjából változatlanok. Mindazonáltal a teljesítményszükséglet mérése nem mentes a nehézségektől.

A teljesítménymotiváció elmélete különféle területeken került alkalmazásra; ezek közül kettőt: a vezetőképzést és az oktatást választottuk ki bemutatásra.

Vezetőképzés. McClelland és munkatársai állítása szerint a teljesítményszükséglet-szint megfelelő gyakorlással fokozható, s ha az emberek jelentős része elegendő ideig aláveti magát ezeknek a gyakorlatoknak, akkor ez az egész gazdasági fejlődést előmozdíthatja bármely társadalomban. E feltevés legigényesebb ellenőrzését McClelland és Winter (1969) végezték el. Eredeti, rendkívül nagy szabású tervüket (amely magába foglalta volna a teljesítményszükséglet-gyakorlás hatásának átfogó, ellenőrzött felmérését India és Észak-Olaszország több iparágában, valamint egy tunéziai tömegfelmérést) az anyagi támogatás hiányában erősen meg kellett kurtítaniuk. A kutatás végül bár igen érdekes és értékes eredményeket hozott –, főleg csak nyolcvan üzletember teljesítményszükséglet-gyakorlásának a vizsgálatára szorítkozott Dél-India két kisvárosában. A gyakorlás abból állt, hogy a vizsgálati személyeknek útmutatást adtak a kiválóság normáinak a felállítására és elérésére vonatkozóan; a személyes felelősség vállalásának kérdéseiben; a személyes indítékok megbeszélésében; a lehetőségek és a célok egyeztetésében; az előrehaladás csoportos megtárgyalásában stb. Az üzletemberek tevékenységét két évig figyelemmel kísérték, hogy fel tudják mérni a vállalkozói viselkedésükben bekövetkező változásokat, s egy olyan hasonló csoporttal hasonlították őket össze, akik nem vettek részt teljesítmény-gyakorlásban. A gyakorlaton részt vevőknek nagyobb volt a hasznuk, több munkást alkalmaztak, nagyobb összegeket fektettek be, s több munkaórát dolgoztak, mint a kontrollcsoport tagjai. Hasonló programokat azóta a gazdasági fejlődés érdekében több terüle-

ten is életbe léptettek ; a legtöbb ezek közül ugyanilyen sikereket tudott felmutatni. Nem szükséges külön hangsúlyozni ennek fontosságát az alacsonyán fejlett országok számára.

Oktatás. Több próbálkozás is történt abban az irányban, hogy teljesítmény-gyakorlatok segítségével javítsák a tanulmányi előmenetelt. Kolb (1965) például egyik kutatásában teljesítmény-gyakorlatok felhasználásával próbálta elérni, hogy rosszul teljesítő fiúk jobb érdemjegyekhez jussanak. Olyan fiúkhoz viszonyítva, akik nem vettek részt ilyenfajta képzésben, a gyakorlók érdemjegyei szignifikánsan magasabbak lettek, s e fölény még két évvel később is kimutatható volt.

Az oktatásban alkalmazott teljesítmény-gyakorlatok hatásával kapcsolatos legfontosabb eredményeket újabban McClelland (1972) foglalta össze. Az eredményekből azt a fő következtetést vonta le, hogy a legnagyobb hatékonyság eléréséhez jobb, ha a teljesítménymotivációs gyakorlást teljes egészében beépítik az általános iskolai tantervbe, mint ha rövid, intenzív tanfolyamokon próbálják átadni. Továbbmenve, a gyakorlást a gyerekeket egyébként is tanító pedagógusoknak kell vezetniük, akik viszont jó, ha maguk is részt vesznek teljesítmény-gyakorlásokon. Az osztály „légkörének” olyannak kell lennie, hogy az ösztönözze a kezdeményezőkézséget és az önállóságot; a felhasznált anyagoknak újaknak és változatosaknak kell lenniük, hogy a tanulók odafigyeljenek rájuk. A módszereket az egyénekhez kell igazítani, s közvetlen visszajelentést kell kapni a tanulók teljesítményéről.

Amint a fentiekből is kiderül, az ajánlások egyre inkább az osztály általános vezetési stílusára vonatkoznak, s maguknak a teljesítmény-gyakorlatoknak a jelentősége némiképp elhalványul. McClelland maga is elismeri ezt.

és lehetségesnek véli, hogy a „teljesítménymotivációs gyakorlás hatékony legyen az iskolában anélkül, hogy jelentősen befolyásolná a hallgatók teljesítménymotivációs szintjét”. A teljesítménymotivációs gyakorlás az iskolában közvetett módon éri el hatását: javítja a tanár általános vezetési technikáját, ami viszont a tanulók nagyobb odafigyelését, részvételét és felelősségvállalását eredményezi.

Értékelés

A McClelland és Atkinson által előterjesztett elméletek sokoldalúsága, ötlet- és fantáziagazdagsága, szellemes gondolatszövése bárki számára példamutató lehet. Erőfeszítéseik különösen dicséretet érdemelnek azért, mert következetesen végigjárták azt az utat, hogy kiindultak egy elméletből, annak egyes részleteit laboratóriumokban ellenőrizték, az elméletet matematikai képletekbe öntötték, megvizsgálták valóságos élethelyzetekben, s talán a legfontosabb, hogy elemezték az alkalmazhatóságát, s megpróbálták felhasználni olyan fontos kérdések megoldására, mint amilyen a gazdasági fejlődés a szegényebb országokban vagy az oktatás. Elméleti szempontból az sem érdektelen, hogy a szerzők hajlandók elismerni munkájuk korlátait, s megpróbálni azt más folyamatok összefüggésében látni.

Mindazonáltal van néhány probléma a teljesítménymotiváció elméletével kapcsolatban azokon a mérési problémákon túl is, amelyekre korábban már utaltunk. Hurley (1971) például megvilágított néhány olyan mintavételi és statisztikai problémát, amelyek gyakran megoldatlanul maradnak a teljesítménymotiváció-gyakorlással kapcsolatos kutatásokban. Számos elméleti probléma is felvetődik, amelyekre egyáltalán nem nyilvánvaló a válasz: például vajon egy hivatásban magas teljesítmény-

igényű személy hasonlóan magas szinten teljesítménymotivált-e a sportban, a társas helyzetekben vagy általában a gazdasági kérdésekben? Amennyiben nem, akkor egyes emberek miért terelik teljesítményszükségletüket bizonyos irányokba inkább, mint másfelé?

A teljesítményszükséglettel kapcsolatos kutatások jelentős része egyszerűen csak arra irányult, hogy feltárják annak összefüggéseit olyan más változókkal, mint például a tanulmányi előmenetel, a gazdasági fejlődés stb. McClelland és munkatársai eleve feltételezik, hogy a teljesítményszükséglet változásai *okozzák* az egyéb változókban bekövetkező változásokat, de világos, hogy több más értelmezés is lehetséges. Például a teljesítményszükséglet és a társadalmi mobilitás közötti összefüggés lehet annak az eredménye, hogy a társadalmilag feltörekvő emberek számára a teljesítmény fokozott jelentőségre tesz szert, ami fantáziáikban – s így teljesítményszükséglet-mutatóikban – is visszatükröződik. A teljesítményszükséglet összefüggéseire irányuló kultúrközi és történelmi vizsgálódások jelentős része hasonlóan értelmezhető.

Legtöbbet talán az a bíráló mond, amely szerint a teljesítménymotivációs gyakorlás nyomán bekövetkező változások nem biztos, hogy *magának* a gyakorlásnak tulajdoníthatók, hanem egyidejűleg más tényezők hatása is érvényesülhetett. Az indiai vizsgálatokban például a gyakorlókra igen nagy figyelem irányult világszerte ismert személyiségek részéről; útmutatást nyújtottak számukra az üzlet fellendítésére és fejlesztésére vonatkozóan, sok új üzleti kapcsolatra tettek szert, s nagyobb pénzügyi támogatáshoz jutottak, mint ami egyébként rendelkezésükre állt volna. E tényezők együttese vagy azok bármelyike magyarázhatja a megfigyelt változásokat. Valószínűleg ez a kapott eredmények valódi magyarázata; két-három évvel a gyakorlás után ugyanis az indiai üzletembereknél

csökkentek a teljesítményszükséglet-pontszámok; s ez a hanyatlás megfigyelhető volt, függetlenül attól, hogy az illetők sikeres vagy sikertelen üzletemberek voltak-e. A gyakorlással felfokozott teljesítményszükséglet tehát nem volt feltétlenül vagy nem volt tartósan összefüggésben a résztvevőkben megnyilvánuló üzleti szellemmel. A sikeres gyakorlók már a gyakorlás megkezdése előtt is igen erősen motiváltak voltak, s a gyakorlás pusztán csak hasznos és termékeny irányokba terelte az amúgy is meglevő indítékaikat. Hasonlóan Kolb (1965) eredménycinek elemzéséből kiderül, hogy az alacsony teljesítményű fiúk tanulmányi előmenetelének javulása jóformán azokra a fiúkra korlátozódott, akik viszonylag kedvezőbb társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkeztek. Könnyen lehet, hogy egy ilyen háttér már eleve biztosította a fiúknak a teljesítmény-gyakorlás valamilyen formáját, valamint a bátorító és odafigyelő környezetet, ami elősegítette a magas teljesítményszükséglet kifejeződését.

(2) Ingerkeresés

Az évek során át összegyűlt laboratóriumi adatok megmutatták, hogy sok különböző organizmussal a legkülönbözőbb feladatok megoldása gyakoroltatható, pusztán úgy, hogy különböző élményekhez és ingerekhez jutnak, amelyeknek semmilyen közvetlen kapcsolatuk sincs a biológiai szükségletekkel vagy késztetésekkel. Úgy tűnik, hogy az efféle ingerlést a szervezet magáért az ingerlésért keresi. Például Butler (1958) kimutatta, hogy majmok hajlandóak megtanulni bonyolult feladatok megoldását, ha jutalmuk pusztán az, hogy olyasmiket láthatnak, mint például egy másik majom vagy egy mozgó villanyvonat. Hasonló eredményeket kaptak egerekkel, patkányokkal, csimpánzokkal, valamint gyermekekkel és felnőtt embe-

rekkel is. Úgy tűnik, hogy ez az „érzéketi megerősítés” vagy „ingerkeresés” nagyon hasonló módon működik, mint az elsődleges megerősítés – például az evés vagy az ivás –, és alapvető biológiai és pszichológiai jelentőséggel bír (Kish, 1966).

Az emberek kétségtelenül nagymértékben különböznek egymástól abban, hogy milyen ingerlési szint az, amit a leginkább előnyben részesítenek, és több pszichológus feltételezte, hogy az ingerkeresési hajlamnak létezik egy kontinuum. Az erősen ingerkereső emberek rendszerint az új, szokatlan, összetett vagy kiszámíthatatlan helyzetekhez vonzódnak, míg akiknek az ingerkeresési szintje alacsony, azok előnyben részesítik a nyugodt, változatlan, kiszámítható, megszokott környezetet. Ha kiugró változás következik be az ingerlésben, akkor az ember megpróbálja az előnyben részesített szint irányában helyreállítani az egyensúlyt, például megfelelően igazítja a rádió hangerősségét, vagy veszélyes helyzetekbe sodorja magát.

Újabban az *ingermegvonásos* kísérletek eredményeképpen növekedett meg az érdeklődés az ingerkeresés irányában. Maga a fogalom általánosságban felölel egy sor különféle kísérleti eljárást, amelyek annak a vizsgálatára irányulnak, hogy milyen hatással van az emberekre, ha minimális ingerlési szintnek teszik ki őket. Például a vizsgálati személyeket egy sötét, hangszigetelt szobába helyezik, karjukat és kezüket jól kibélelt, puha kesztyűkbe burkolják, és állandó szinten tartják a hőmérsékletet. A bejövő érzékszervi információ mennyiségét ezáltal erősen korlátozzák. E kísérletek igen sok érdekes eredményt hoztak; például bizonyos körülmények között a vizsgálati személyek igen bizarr élményekről – többek között hallucinációkról és rendkívüli szorongásról – számoltak be (a téma átfogó áttekintését l. Zubek, 1969). Nyilvánvalóan várható, hogy az előnyben részesített ingerlési szint-

jükben különböző emberek eltérő mértékben fogják bírni az ingermegvonásos helyzeteket. Az ingermegvonás területének egyik vezető kutatója Zuckerman, aki ezzel kapcsolatban egy Ingerkeresési Skálát is kidolgozott.

Újabbán Zuckerman és munkatársai amellet foglaltak állást, hogy az ingerkeresést alapvető személyiségdimenziónak kell tekinteni, amely számos különböző helyzetben megnyilvánul. Az Ingerkeresési Skálán elért pontszám ismeretében nemcsak az ingermegvonás esetére vonatkozóan tudjuk előre jelezni valakinek a viselkedését, hanem egy sor más helyzetben is, amelyekben az ingerelkerülési vagy keresési hajlam fontos összetevő lehet. Zuckerman korántsem az egyetlen, aki az ingerkeresést az emberi személyiség fontos összetevőjének tartja. A fogalom több más személyiségelméletben is középponti szerepet játszik; például Eysenck szerint az extroverzió és a pszichotikusság mentén magas értékekkel jellemezhető személyek egyben erősen ingerkeresők is. Az erősen ingerkereső emberek személyiségét vizsgáló számos tanulmányból az a kép kerekedett ki, hogy ezek a személyek alkotóképesebbek és intelligensebbek, jobban alkalmazkodók, függetlenebbek, kevésbé konvencionálisak és robbanékonyak. Ezenkívül Zuckerman és munkatársai újabbán néhány érdekes, spekulatív elképzelést közöltek az ingerkeresés és az agy átfogó serkentettségi (vagy éberségi) szintjének az összefüggésére vonatkozóan. Az előzetes eredmények amellet szólnak, hogy bizonyos fontos biológiai különbségek léteznek az ingerkeresés magas, illetve alacsony szintjével jellemezhető emberek között.

Az ingerkeresés felmérésére szolgáló módszerek

Sok teszt tartalmaz az ingerkeresésre vonatkozó tételket, e helyütt azonban csak az ingerkeresés viszonylag „tiszta” mutatóival foglalkozunk.

Az Ingerkeresési Skála (Sensation-Seeking Scale. Rövidítve: SSS). Eredetileg Zuckerman és munkatársai (1964) dolgozták ki az ingermegvonással kapcsolatos kutatásaikhoz, azóta azonban ez lett az ingerkeresés legelterjedtebben használt mutatója. Eredeti formája 34, két állításból álló tételt tartalmaz, s a vizsgálati személynek választania kell, hogy a két állítás közül önmagára nézve melyiket tartja inkább érvényesnek. Például:

11A: Néha szeretek olyasmit csinálni, ami egy kicsit félelmetes.

B: Értelmes ember kerül a veszélyes tevékenységeket.

26A: Jobban kedvelem azokat a barátaimat, akik izgatón kiszámíthatatlanok.

B: Azokat a barátaimat szeretem jobban, akik megbízhatók és kiszámíthatók.

Általában .7-.8 nagyságú megbízhatóságról számolnak be, az érvényességet pedig főleg a hasonló vonatkozású skálákkal mért korrelációk bizonyítják. Az SSS későbbi változataiba számos javítást iktattak be. Zuckerman (1971) újabban közölte a próba IV. típusát. Ez egy 72 tételes változat, amely az általános faktoron kívül négy további faktort is tartalmaz: az izgalom- és kalandkeresést, az élményhajszolást, a gátlástalanságot és az unalomra való érzékenységet. Az izgalom- és kalandkeresés olyan vágyakra vonatkozik, hogy gyorsaságot vagy veszélyt jelentő, az otthon körén kívül eső tevékenységekben vegyen részt (például ejtőernyőzés vagy gyorshajtás). Az élményhajszolás azokat jellemzi, akik szívesen viselnek kirívó öltözékeket, szeretnek „megvadulni”, kábítószerrel kísérleteznek, kedvelik a szokatlan művészeti és zenei formákat, általában nyugtalanok, és keresik az új ötleteket. A gátlástalanság a hedonista viselkedésre utal a

nagy társas ivászatokra, a változatos szexuális tevékenységekre vagy a túlzott hazardjátékra. Végül az unalomra való érzékenység az egyhangúsággal és a megszokottsággal szembeni ellenszenvet, az unalmas emberek és helyzetek elkerülését jelenti. E változat megbízhatósága az eredmények szerint ugyanolyan nagyságrendű, mint a korábbi skáláké, mind az összpontszámot, mind pedig a faktorértékeket tekintve.

Más mutatók kidolgozására is sor került (ilyen például a Változatosságkeresés Index és az Ingerváltozatosságkeresési Skála); e próbák egymással és az SSS-el +.66 körül korrelálnak, tehát bizonyos mértékig ugyanazt a változót mérik. Ígéretes új próba a Feszültségkeresési Tendenciák (Mehrabian és Russell, 1973), e mutatókat azonban még nem vizsgálták elég mélyrehatóan ahhoz, hogy e helyütt indokolt lenne a részletesebb ismertetés.

Alkalmazások

Az SSS-t eredetileg az ingermegvonásra adott válaszok előrejelzésének módszereként dolgozták ki. Ha magasingerszükséglettel bíró embereket kényszerítenék olyan helyzetekbe, ahol az ingerlést jelentősen csökkentik, akkor várható, hogy sokkal nehezebben fogják elviselni a megvonást, mint azok, akiknek alacsonyabb az ingerlési szükséglete. Egészeben azonban nem sikerült egybehangzó összefüggést kimutatni az SSS-pontszámok és a megvonásos helyzetek elviselése között (Zuckerman és munkatársai, 1967).

Lehetséges, hogy az SSS hasznos segítséget tud nyújtani a kóros feltételek diagnosztálásában, de az eredmények itt sem egybehangzóak. A skizofrén betegek egyes vizsgálatokban magasabb, másokban alacsonyabb pontszámot értek el a többiekénél; s még ott is, ahol szignifikáns különbséget sikerült kimutatni a skizofrének és a

betegek más típusai között, azok csak igen kis nagyságrendűek voltak. Kish (1970) csak gyenge összefüggést tudott kimutatni az SSS-pontszám és a között, hogy vajon a vizsgálati személyek skizofrének, alkoholisták vagy egészséges emberek voltak-e. Ugyanígy nem mutatkoztak következetes különbségek a pszichopáták és a nem pszichopáták között, annak ellenére, hogy a pszichopátákat erősen ingerkeresőknek gondolná az ember (Blackburn, 1969).

Az „optimális ingerbemenet” elméletei alapján azt váránk, hogy az emberek különbözni fognak egymástól abban, milyen kísérleti elrendezéseket részesítsenek előnyben: az erősen ingerkeresők feltehetően jobban kedvelik a bonyolult, változatos elrendezéseket, míg a kevésbé ingerkeresők jobb szeretik az egyszerűséget. Sok vizsgálat tanulmányozta ezt a problémát, az eredmények azonban nem egészen egyértelműek. Looft és Baranowski (1971) például elég alacsony (+.33 körüli) korrelációkat talált három különböző ingerkeresési kérdőív és a bonyolultabb elvont alakzatok választása között, amiből arra következtettek, hogy „a papír-ceruza tesztek és a véletlen alakzatok módszere valószínűleg egészen másféle személyiségvonásokat mérhetnek.”

Zuckerman és munkatársai (1972) egy sor vizsgálatról számoznak be, amelyekben az SSS-pontszámokat sajátosan felépített, a szexuális tapasztalatokra vonatkozó kérdőívekkel hozták összefüggésbe. Az utóbbiak kérdései a szexuális viselkedés legkülönbözőbb formáinak a felmérésére irányultak, ideértve a különböző pozíciókban történő közösülést, az orális-genitális érintkezéseket, a szexuális partnerek számát stb. A legfőbb eredmény – s ez az SSS valamennyi alskálájára érvényes – az volt, hogy az erősen ingerkereső férfiak a szexuális tevékenységek szélesebb köréről rendelkeztek tapasztalatokkal. Nőknél azonban a szexuális tapasztalatok főleg a gátlástalan-

ságskálával korreláltak, amiből az következne, hogy a különféle szexuális élmények kipróbálása férfiaknál az ingerkeresés általános vonásának a részét képezné, nőknél viszont az ingerkeresés egy körülirtabb aspektusához kapcsolódna.

A kábítószeres nem gyógyászati célból történő alkalmazásának egyik fő indítéka az ingerlés és a feszültség-szint növelése, bár a kábítószerrel élés közvetlen motívumai az egyes embereknél igen különbözőek lehetnek. Általában feltételezhető, hogy a kábítószer-fogyasztók magasabb SSS-értékekkel bírnak, s úgy tűnik, hogy ez valóban így van (Zuckerman és munkatársai, 1972). Amint az várható is, ez különösen a „kérget izgató” kábítószeresre – például az amfetaminokra és az LSD-re – érvényes, s kevésbé a „kérgileg csillapító” kábítószeresre, mint amilyen a heroin; ezeket a „csillapító”-szereket főleg a kevésbé ingerkereső személyek kedvelik. A társadalmilag elfogadottabb szerek – mint amilyen például az alkohol és a nikotin – esetében az összefüggés sokkal kevésbé világos. A különféle típusú kábítószereseket fogyasztó személyek jellemzőire és indítékaira vonatkozó információ igen hasznos lehet a megfelelő kezelés kialakításában, amikor erre szükség van.

Értékelés

Az ingerkeresés Zuckerman és mások által előterjesztett elmélete több okból is gyümölcsözőnek bizonyulhat. Először is, az ingerkereséssel (vagy érzékleti megerősítéssel) kapcsolatban kiterjedt laboratóriumi vizsgálatokat végeztek, ezért az elméletet rengeteg kísérleti eredmény támasztja alá. Másodszor, az elmélet világosan kapcsolódik a feszültség-szintekkel és az aggyal kapcsolatos újabb eredményekhez. Harmadszor, a kísérletek – különösen azok, amelyeket állatokon végeztek – amellet szólnak,

hogy az ingerkeresés alapvető biológiai és pszichológiai jelentőséggel bír. Végül az ingerkeresés jelentőségét széles körben elismerik, s bár a kutatók elgondolásaik részleteiben különböznek egymástól, a lényegét illető egyetértés igen biztató.

Az ingerkereséssel kapcsolatos kutatási eredmények jelentős része ugyanakkor elég kiábrándító; gyakoriak az ellentmondó eredmények, azokban az esetekben pedig, amikor több vizsgálat hasonló eredményekhez vezet, csak gyenge összefüggés mutatkozik az ingerkeresés és egyéb változók között. Ezenkívül néhány olyan nem várt eredménnyel is találkozunk, amelyek komolyan megkérdőjelezik az ingerkeresés változó érvényességét; például az egyik vizsgálatban jelentős különbségeket találtak egyetemi hallgatók két csoportjának az ingerkereséspontszáma között, pedig a két csoport között az volt az egyetlen kimutatható eltérés, hogy különböző egyetemekről jöttek.

Az ingerkeresés érvényességének a felmérésére irányuló vizsgálatok egyik fő hiányossága, hogy a legnagyobb részük csak más személyiségtesztekkel hozza összefüggésbe az ingerkeresést. Bár az ilyen eljárás is hozzájárul az érvényesség igazolásához, a módszer nem teljesen mentes a problémáktól, különösen ami az eredmények megismétlésére irányuló próbálkozásokat illeti. Például Zuckerman és Link (1968) számos szignifikáns összefüggést tudott kimutatni az SSS és több más személyiségmutató között; amikor azonban a vizsgálatot Waters és Waters (1969) megismételte, sokkal kevesebb összefüggést találtak, s azok is jóval gyengébbek voltak, mint az eredetiek. E veszélyek egy része elkerülhető lenne, ha az SSS-t a természetes helyzetekben tanúsított, tényleges viselkedéshez viszonyítanánk; erre azonban sajnos még ritkán kerül sor.

Talán remélhetjük, hogy az újabb skálák alkalmazása

– amelyek az ingerkeresés összetevőit mérik ahelyett, hogy azt egyetlen személyiségvonásnak tekintenék – egy-behangzóbb eredményekhez fog vezetni, s segítségükkel jobban meg fogjuk ismerni ezt az igen értékes lehetőséget magában rejtő területet.

A vonás-típuselméletek kritikai áttekintése

Sok pszichológus fejezte ki elégedetlenségét a személyiségvonás-elképzeléssel szemben. A bírálók között legelső helyen kell említenünk Mischelt, akinek *Személyiség és mérés* című könyve (1968) széles körben nagyon befolyásos volt. Mischel és a többi bíráló érvelése részben elméleti, részben tapasztalati alapokon áll, s az alábbiakban ezt fogjuk röviden tárgyalni.

Komoly elméleti ellenvetés, hogy a vonás oldaláról való megközelítések kevés figyelmet fordítanak a személyiség alakulásának folyamataira. Ehelyett statikus nézőpontot vesznek fel, s az embert csak valamely különleges időpillanatban vizsgálják; holott, mint Holzman (1974) írja: „a személyiség sohasem *valamilyen*, hanem mindig *valamilyenné válik*”.

Tapasztalati ellenvetéseket is tettek. Bárhogy is taglaljuk, a vonáselméletek azon a kimondott előfeltevésen nyugszanak, hogy a viselkedés ugyanabban a szituációban ugyanaz marad; például azon, hogy valaki introvertált, azt értik, hogy az introverzió sok különféle helyzetben egyformán megnyilvánul. E felfogás szerint a személyiség belülről fakadó, átfogó diszpozíciókból áll, amelyek sokféle helyzetben, tartósan jelentős befolyást gyakorolnak a viselkedésre.

A személyiség ilyen állandóságát azonban kevés tapasztalati adat támasztja alá. Ha az ember a kérdőívekre

adott válaszokat összehasonlítja más eljárásokkal nyert mutatókkal, (például egyszerű megfigyelésből nyert adatokkal), akkor rendszerint csak jelentéktelen összefüggéseket talál; s az állandóság még inkább eltűnik, ha ugyanazt a személyt időbeli eltolódással, különböző helyzetekben vizsgáljuk.

Talán néhány példa segíteni fog, hogy ezt jobban megértsük. Az első és leggyakrabban idézett vizsgálatot ebben a kérdésben Hartshorne és May (1928) végezték. E szerzők iskolás gyermekek „morális jellemzőit” vagy becsületességét tanulmányozták több különféle helyzetben, s igen kevésé kaptak egybehangzó eredményeket. Voltak gyermekek, akik egyes helyzetekben becsületesek voltak, más helyzetekben viszont nem, s az eredmények azt mutatták, hogy a helyzeti hatások jobban érvényesültek, mint a gyermekek „tisztességérzete”. Azóta igen sok kutatást végeztek ezen a területen, ezek zöme azonban nem teszi szükségessé Hartshorne és May végkövetkeztetésének átfogalmazását, amely szerint az olyan dolgok, mint például a becsületesség, a csalás, a kitartás stb. „sokkal inkább sajátos szokásegyüttesek, semmint személyiségvonások” (pl. McGeorge, 1974). Közelebbről megvizsgálva, a személyiségvonások a különböző helyzetekben kétségkívül igen kevés következetességet mutatnak, s ez még olyan sajátos vonásokra is érvényes, mint amilyen például a kíváncsiság, a függőség, a pontosság, a kockázatvállalás, a merevség vagy a kondicionálhatóság.

Ha valakinek a viselkedése nem következetes a különböző helyzetekben, akkor kevés esélyünk van a viselkedés sikeres előrejelzésére, akár tesztpontszámokból, akár a más helyzetekben mutatott viselkedéséből indulunk ki (hacsak e más helyzetek nem nagyon hasonlóak ehhez). Mischel a „személyiség-együtthatót” használta annak a jellemzésére, hogy egy kérdőív pontszámaiból mennyire lehet előre jelezni a személy más helyzetekben mutatott

viselkedését. Számos vizsgálatot áttekintve, Mischel (1968) úgy találta, hogy a korrelációk nagyságrendje rendszerint nem haladja meg a .2–.3 értéket. Ezek az alacsony korrelációk komoly problémákat vetnek fel azok számára, akik szerint a személyiségvonások az ember viselkedésének leglényegesebb meghatározói.

A korrelációkból (az együtthatók egyszerű négyzetre emelésével) egy másik statisztikai fogalomhoz, a „megmagyarázott szórásnégyzet arányához” juthatunk; ennek mértéke közelítőleg megmutatja számunkra, hogy az adatok egy csoportjának szóródása mennyiben tulajdonítható egy velük összefüggésben levő, egyéb mutató eltérő értékeinek.

Ha tehát a személyiség-együttható tipikus értékeit négyzetre emeljük, akkor azt találjuk, hogy a (megfelelő személyiségtesztekkel mért) személyiségvonások átlagosan nem egész 10%-át (.3²) magyarázzák az egyéb helyzetekben mutatott viselkedés eltéréseinek. Komoly hibákat követhetünk el, ha ilyen gyenge előre jelző erejű mutatók alapján hozunk az emberekkel kapcsolatban fontos döntéseket.

Mischel (1972) szerint „a költséges, közvetett és rafinált személyiségtesztek, összetett vizsgáló eljárások és szakértő klinikusok ítéletei alapján tehető előrejelzések általában nem múlják felül azokat, amelyeket pusztán a vizsgálati személyek közvetlen önjellemzésére vagy önmagukról adott értékeléseire alapozunk”. Sőt ugyanilyen pontos előrejelzésekhez juthatunk, ha egyszerűen megnézzük, hogy mit tett az illető korábban hasonló helyzetekben. Kiderült, hogy ez a következtetés a gyakorlatban igen sokféle helyzetre érvényes – egyaránt beigazolódott a tanulmányi teljesítményre, a hivatásbeli sikerre, a pszichiátriai kezelés kimenetelére, a feltételes szabaddábra helyezés megsértésére, a pályaválasztásra vonatkozó előrejelzésekről, sőt még azokról is, amelyeket az Antarkti-

szon végzendő kutatómunkára való alkalmasságról tettek.

De vajon, eltekintve a következetesség mellett szóló bizonyítékok hiányától, vannak-e olyan eredmények, amelyek közvetlenül bizonyítják a viselkedés összhangjának hiányát? Valójában több erre vonatkozó eredményről tudunk; példaképpen Allen és Potkay (1974) egy nem túl régi vizsgálatát ismertetjük.

Allen és Potkay (1974) huszonhat egyetemi hallgató önjellemzésének változékonyságát vizsgálta harminchét napon keresztül. A hallgatóknak a következő utasítást adták: „Kérjük, írjon öt melléknevet, amelyek jól jellemzik, hogy milyen érzései voltak önmagáról a mai napon. Azzal törődjön, hogy pont ezen a napon milyen érzései voltak, s nem kell figyelembe vennie, hogy az elmúlt napokban hogyan érzett önmagával szemben.” A hallgatókkal mindennap egyenként értékeltették, hogy mennyire kedvezőek az általuk említett melléknevek, s az értékeléseket átlagolták. Kivétel nélkül valamennyi hallgatóra igaz volt, hogy a kísérleti napok egy részében nagyon kedvező, más részében pedig nagyon kedvezőtlen jelzőkkel jellemezte magát. Az önértékelés széles sávban hullámzott, sőt a személyek gyakran ugyanazon a napon beszámoltak kedvező és kedvezőtlen értékelésekről is. Amint a szerzők megjegyzik, az eredmények alapján megkérdőjelezhetők azok a hagyományos felfogások, amelyek az ember önmagára vonatkozó percepcióit, érzéseit vagy leíró gondolatait időben nagymértékben változatlanoknak tartják. Az eredmények azt a gyakori feltevést is cáfolják, hogy az emberek csak rendkívül sajátos vagy megrázó események nyomán térnek el saját önjellemzési szokásaiktól. Az önjellemzések kedvező vagy kedvezőtlen volta egyik napról a másikra is szembeötlően változott. Úgy tűnik tehát, hogy ami önmagunk észlelé-

sét illeti, következetesség helyett a változékonyság az, ami általános.

A személyiségvonások tehát nem mutatnak következetességet időben vagy a különböző helyzetekben, s ezért a legjobb esetben is csak gyenge előrejelzéseket tesznek lehetővé; az előrejelzések gyakran még azoknál is pontatlabbak, mint amiket a „józan ész” alapján teszünk. Az elképzelés a személyiségvonásokról azonban még ma is tartja magát. Vajon miért?

Először is azért, mert valamennyien hajlunk arra, hogy „rejtett személyiségelméletet” állítsunk fel, azaz saját elképzeléseink legyenek arra vonatkozóan, hogy rendszerint milyen személyiségvonások milyen más személyiségvonásokkal járnak együtt (Schneider, 1973). Ezek az elméleteink homályosak, nincsenek kitéve annak, hogy megcáfolják őket, s ha mégis olyan viselkedést látunk, amelyik nem vág egybe rejtett elméleteinkkel, akkor megpróbáljuk belemagyarázni, ráerőltetni az elméletet – ha másképp nem megy, úgy, hogy magunk gyártunk további információkat. Továbbmenve, az embereket rendszerint csak a helyzetek igen szűk körében láthatjuk. A róluk alkotott kezdeti benyomásunk igen erős s a változtatásoknak ellenálló; úgyhogy még ha vele teljesen össze nem illő viselkedést tapasztalunk, azt is képesek vagyunk első benyomásunkkal valahogy összhangba hozni. Az is előfordul, hogy az emberek maguk keresnek bizonyos sajátos helyzeteket, s a saját viselkedésükkel következetesen előállítják ugyanazt a társas környezetet, ami viszont a saját viselkedésüket is következetessé teszi.

Jones és Nisbett (1971) további adalékkal szolgálnak; rámutatnak, hogy amikor mások megítéléséről van szó, akkor hajlamosak vagyunk viselkedésük okait tartós személyiségvonásokban keresni s megtalálni, de amikor a saját viselkedésünket kell megítélnünk, inkább tartjuk azt helyzeti tényezők következményének. Mások szemé-

lyiségjellemzőik miatt viselkednek jellemző módon, magunk viszont azért, mert így határoztunk, vagy mert éppen fáradtak voltunk stb. A saját körülményeinket, korábbi tapasztalatainkat és pillanatnyi állapotunkat ugyanis jobban ismerjük, ezért kevésbé van szükségünk arra, hogy viselkedésünket nem megfigyelhető tényezőknek – például személyiségvonásoknak – tulajdonítsuk.

Végül vannak olyan jellemzők – ilyenek például az értelmi és a megismerő képességek, továbbá a megjelenés –, amelyek valóban következetességet mutatnak, s ezekből túláltalánosító módon arra következtethetünk, hogy valamennyi magatartásforma ilyen állandó.

Összefoglalva tehát, úgy tűnik, hogy a személyiségvonások – akárcsak a szépség és a retina - nem másutt léteznek, hanem a megfigyelő szemében.

7.

A személyiség szociális tanuláselméleti megközelítése

Ahhoz, hogy a személyiséget a szociális tanulás oldaláról közelítsék meg, legnagyobb részben a pszichológián belüli „behaviorista” mozgalom, kisebb részben az egyéb – különösen a vonáselméleti – megközelítésekkel szemben érzett elégedetlenség szolgáltatta az ösztönzést.

A behaviorista pszichológia

A mai pszichológián belül nincs egyetlen, egységes „behaviorista” álláspont, a megközelítés több különféle fel fogást ölel fel. Egyes behavioristák ragaszkodnak ahhoz, hogy az emberi viselkedés okait elsősorban a környezetben s ne az egyénen belül keressék. Nem tagadják olyan tényezők érvényesülését sem, mint például az örökletes befolyások vagy az egyénen belüli diszpozíciók, de ezeket kisebb jelentőségűnek tekintik. Kerülik a személyiségvonásokra, élettani mechanizmusokra történő utalást, amelyek a „bőrünk alatt”, a „koponyán belül” mennének végbe; a viselkedés „lelki működéseken” alapuló magyarázatait pedig – amelyet például a freudisták is képviselnek – alkalmatlannak, sőt egyenesen félrevezetőnek tartják. Ehelyett szerintük az ember aszerint viselkedik és fejlődik, hogy mi történt vele az élete folyamán, azaz hogy mit *tanult*. A viselkedés elvileg leírható a környezeti hatá-

sok alapján, s változások a környezetben változásokat idézhetnek elő a viselkedésben.

E felfogás egyik vezető képviselője B. F. Skinner (I. Skinner, 1974), aki munkásságával a mai pszichológia egészére is jelentős befolyást gyakorolt. Az *operáns kondicionálással* (ami tulajdonképpen a szándékvezérelt viselkedés kondicionálása) kapcsolatban végzett kísérletei mellett kidolgozta az emberi viselkedés és az arról szóló tudomány rendszerezett filozófiáját, s mindez kiemelkedő hatással volt mind a pszichológia számos területére, mind egyéb tudományágakra. Skinner azonban ritkán irányította figyelmét kifejezetten a személyiség jelenségekére, bár megközelítése és kutatási eredményei így is központi szerepet játszanak a legtöbb behaviorista személyiségelméletben. A skinneri felfogásnak nyilván mélyreható következményei vannak, amennyiben az emberi viselkedésre, különösen ha a személyiségre akarjuk azt alkalmazni.

Sok személyiségpszichológus azonban, akik alapján véve magukévá tették a skinneri nézőpontot, úgy találta, hogy elkerülhetetlen egyes „belső” vagy megismerési (kognitív) változók bevonása a viselkedés bizonyos sajátosságainak a magyarázatába, amint azt az alábbiakban látni fogjuk. Mielőtt azonban ezeket az irányzatokat bemutatnánk, tisztáznunk kell, hogy mit is értsünk a „*tanulás*” és a „*környezet*” fogalmakon.

A pszichológusok a „tanulás” (vagy kondicionálás) fogalmát igen tág értelemben használják; a szó felöleli az emberek viselkedésében tapasztalataik hatására bekövetkező valamennyi változást, kezdve a készségek megtanulásától – mint amilyen például a vezetés – egészen a társadalom által elvárt viselkedés normáinak a megtanulásáig. A feltevés szerint minden viselkedés elsajátítása ugyanazon alapelvek szerint történik. Az ember „környezete” többet jelent, mint egyszerűen anyagi, társadalmi és földrajzi körülményeit; magába foglalja a többi embert s

azok viselkedését is, egyáltalán bármilyen dolgot vagy eseményt, amely a személyen kívül esik.

A kondicionálás a vizsgálódás kiterjedt és egyre bővülő területe, amelyről már eddig is óriási ismeretanyag gyűlt össze, e helyütt azonban nincs mód arra, hogy ezt az ismeretanyagot a maga összetettségében és terjedelmében átadjuk. (Részletesebb tárgyalást találunk Blackmann, 1974.) Ugyanakkor nem kerülhetjük el, hogy ne érintsük legalább az alapelveket.

A kondicionálás egyik fő típusa az „operáns” kondicionálás. Bár már a XX. század elején is végeztek ezzel kapcsolatban vizsgálatokat, az érdeklődés homlokterébe csupán B. F. Skinner *Az organizmus viselkedése* (1938) című könyvének megjelenése után került. Az operáns kondicionálás műveletek (vagyis a környezetre visszaható reakciók) feltételekhez kapcsolását jelenti. Ezek alapvetően szándékvezérelt (nem reflexes) viselkedések, s ezért úgy vélték, hogy a kondicionálásnak ez a típusa különösen sokatmondó az emberi viselkedés szempontjából. Az operáns kondicionálásnál a hangsúly a reakciókon van, s az állatnak tennie vagy reagálnia kell valahogy, mielőtt a kondicionálásra sor kerülne.

A tipikus operáns kondicionálási kísérlet elrendezése a következő: képzeljünk el egy galambot egy ketrecben, amelynek egyik falán kis tárcsa és evőtálka van; a ketrecen kívül helyezkedik el az ételadagoló, amely mindannyiszor bekapcsolódik, valahányszor a galamb rákoppint a tárcsára. A rákoppintás nyomán tehát hamarosan ételgalacsin kerül az evőtálkába. Azt szoktuk mondani, hogy az étel érkezése megszilárdítja vagy megerősíti a tárcsa megkoppantását; vagyis a *megerősítés* (az étel érkezése) növeli annak a valószínűségét, hogy a galamb ismét rá fog koppantani a tárcsára. Ha a tárcsa koppintását rendszeresen közvetlen megerősítés követi, akkor a tárcsára való koppantás rövidesen igen gyakorivá válik. A pozitív

megerősítésnek ez a folyamata az egyik olyan alapmechanizmus, amely előidézheti a viselkedés megváltozását.

Ha most kikapcsoljuk az ételadagolót, úgyhogy a válaszokat többé nem követi megerősítés, akkor az állat fokozatosan el fogja hagyni a reakciót; ez a folyamat a *kioltás*. A másik alpmódszer az állatok reakcióinak gátlására vagy kiváltására az averziós eljárás, például amikor a reakciót közvetlenül áramütés követi. A folyamat szakmai elnevezése *büntetési eljárás*.

Az egyik helyzetben tanultak nem mindig általánosíthatódnak teljesen más helyzetekre. Bizonyos általánosítódás megfigyelhető, ha a vizsgálat alanyát hasonló helyzetbe helyezzük, mint ahol a tanulás eredetileg történt; de minél inkább különbözik az új szituáció, annál kisebb az átvitel. Sok viselkedés ezért nagyrészt fajlagos arra a helyzetre nézve, amelyben megtanulása történt, s így a szituáció szabályozza, befolyásolja a viselkedés előfordulását. Amint látni fogjuk, bizonyos helyzeti változók igen erős meghatározói az emberi viselkedésnek.

A tanulásnak ezek az alapelvei – amelyeket főleg állatokon végzett laboratóriumi kísérletekből vezettek le –, úgy látszik, számos különböző faj, köztük az ember esetében is érvényesülnek. Önmagukban azonban ezek az elvek még nem adják kielégítő magyarázatát az emberi viselkedés összetettségének. Például számos adat igazolja, hogy az embernek nem kell feltétlenül személyesen vagy közvetlenül tapasztalnia a történéseket ahhoz, hogy megtanulja őket, és hogy az emberi tanulás jelentős része a megfigyelés szintjén megy végbe (Bandura, 1969). Más szóval: megfigyeljük, hogy mások mit csinálnak, s megjegyezzük viselkedésük következményeit. Ha a viselkedés megerősítést nyer, akkor magunk is hajlamosak vagyunk azt utánozni, azaz a megfigyelt mintához igazítani saját viselkedésünket; ha viszont a viselkedést büntetés követi, akkor nem valószínű, hogy utánozzuk. Bandura és mun-

katársai kutatása központi jelentőségű az emberi viselkedésnek a szociális tanulás oldaláról való megközelítéséhez.

Röviden összefoglalva tehát, a behaviorista felfogás szerint azok, akik a viselkedés okait az egyénen belül keresik, rossz helyen keresnek; a vonásméletek elterelik a figyelmünket lényeges, a környezetben rejlő szabályozó változókról. Ami fontosnak látszik, az az, amit az ember *tesz*, nem pedig az, amivel *bír*. A tanulási tapasztalatok minden egyén számára egyediek, ezért az emberek viselkedése egyéni módon, nem pedig személyiségvonások szerint megy végbe.

A viselkedés helyzeti meghatározói

Azok a magyarázatok, amelyek az emberi viselkedést személyváltozók alapján próbálták meg leírni, hiánysaknak bizonyultak. Vajon ígéretesebb lenne-e egy helyzeti változók alapján történő leírás? Nyilvánvaló, hogy ugyanaz a helyzet igen eltérő válaszokat válthat ki különböző emberekből, látszólag különböző helyzetek pedig egyazon embernél ugyanahhoz a viselkedéshez vezethetnek. Tehát nem a helyzetek mint olyanok váltják ki a viselkedést, hanem az, ahogyan a személy a maga számára megjeleníti őket. A helyzetek minden ember számára különböző „jelentéssel” bírnak, s mindannyiukra különböző hatást fejtenek ki, attól függően, hogy korábban milyen tanulási tapasztalataik voltak ezekben a helyzetekben.

Az emberek nem fogadnak be passzívan, megkülönböztetés nélkül mindenféle külső behatást, hanem válogatják és értékelik azokat. Ez a válogatás és értékelés jelentősen befolyásolja, hogy egy bizonyos inger hogyan hat a viselkedésre. Mischel (1973) például kényszerítő erejű bizonyítékokon mutatja be ezt a hatást. Gyermekek

elé különféle vonzó édességeket helyezett, s azt mondta nekik, hogy egy meghatározott ideig próbálják magukat visszatartani attól, hogy elfogyasszák; ha a gyermekek nem voltak hajlandók ezt az időt kivárni, akkor egy azonnali, de kevésbé vonzó céltárgyat kaptak. Amint kiderült, igen könnyen manipulálható, hogy a gyermekek meddig álljanak ellent a kísértésnek. Ha a kísérletvezető az édesség ízére vagy „ropogósságára” irányította a gyermek figyelmét, akkor az képtelen volt sokáig ellenállni. Ha azonban ugyanannak a gyermeknek azt mondták, hogy próbáljon úgy gondolni az édességre, mintha az „kis barna fadarab” vagy „kerek fehér felhőske” lenne, akkor sokkal tovább kibírta a várakozást. Mischel szerint az „eredmények világosan megmutatják, hogy a gyermekek késleltetési képességét az határozza meg, ami a fejükben van – s nem pedig egyszerűen az, ami fizikailag körülveszi őket”. Egyetlen helyzet sincs, amit ne a korábbi, hasonló helyzetekben történt (közvetlen vagy megfigyeléses) tanulás segítségével közelítenénk meg. A helyzeti tényezők ezért önmagukban még nem elegendők az emberi viselkedés magyarázatához.

A kölcsönhatáselvű megoldás

Megtárgyaltuk a lényeges viselkedésmeghatározókat, s úgy találtuk, hogy önmagukban sem a személyi változók, sem a helyzeti változók nem képesek kielégítő magyarázatot nyújtani. Talán arról van szó, hogy a probléma ilyen megfogalmazása értelmetlen és megválaszolhatatlan – akár mintha azt kérdeznénk, hogy „Mi a fontosabb az autóban, a kereke vagy a kormány?” Ha ilyen módon közelítjük meg a problémát, akkor rájövünk, hogy nem az a fontos, hogy melyik a kettő közül, hanem az, hogy milyen a kettejük közötti kölcsönhatás, azaz milyen

körülmények között és hogyan jön létre a kettő összműködése.

Bowers (1973) újabban áttekintett tizenegy általa hozzáférhető vizsgálatot, amelyek lehetőséget nyújtottak arra, hogy a viselkedést ellenőrző változókat felosszák személy-, helyzeti és kölcsönhatás-változókra. A vizsgált viselkedések igen sokféle területet felöleltek, közöttük a kisgyermekek agresszióját, a diákok szorongását és azt, hogy a gyermekek mennyire tudnak ellenállni a kísértésnek. Átlagosan a szóródás 13%-a volt magyarázható személyi változókkal, s 10%-a volt helyzeti változóknak tulajdonítható; a kettő közötti kölcsönhatás azonban körülbelül kétszer ekkora hányadát (21%) magyarázta a szóródásnak. A fennmaradó szóródás okai nem voltak egyértelműen egyik fenti tényezőnek sem tulajdoníthatók, s véletlenszerű ingadozásnak vagy „hibának” tekintették őket. A fent említett százalékokat nem szabad úgy tekinteni, mintha azok megbízhatóan mutatnák az egyes változóknak tulajdonítható befolyás tényleges arányát; leghelyesebb olybá venni őket, mint amelyek útmutatást nyújtanak a változók *egymáshoz viszonyított* befolyására vonatkozóan. Más szóval: a kölcsönhatás kb. kétszer akkora hányadát magyarázhatja a szóródásnak, mint akár a személyi, akár a helyzeti változók. Az ezen változóknak tulajdonítható összes befolyás a valóságban valószínűleg jóval nagyobb arányú.

Bowers (1973) és mások arra is rámutattak, hogy a személyi, a helyzeti és a kölcsönhatás-változóknak tulajdonítható szóródás aránya erősen függ magától a vizsgált viselkedéstől, s a viszonylagos befolyások csak *átlagos* hatásoknak tekinthetők. Egyik általa idézett vizsgálatban például, amely a dohányzással foglalkozott, a szóródás 42%-át magyarázták személyi változók, s csak 7%-a volt helyzeti változóknak tulajdonítható; másfelől viszont,

ami például a beszélést illeti, 68%-ot magyaráztak a szituációk s csak 10%-ot a személyi változók.

Összefoglalva: az adatok sem a teljesen helyzethangszűlyű, sem a kizárólagosan vonásközpontú felfogással nincsenek teljesen összhangban. Egy elméletnek, amely használható előrejelzéseket kíván tenni az emberi viselkedésre vonatkozóan, egyidejűleg kell tudnia számot adni mindkét befolyásról.

Személyi változók

A személyiségvonásokról kialakított szokásos elképzelések nem nagyon alkalmasak a személyi változók megfelelő megragadására. De vajon ha a józan ész is amellet szól, hogy az embereknek vannak következetesen érvényesülő jellemvonásaik, akkor miért van az, hogy több évtizedes intenzív kutatás sem tudta megvilágítani ezeknek a jellemvonásoknak a pontos természetét? Mischel (1973) néhány lehetséges okot említ, s felvázol több személyi változót a vonások alternatíváiként. Ezek között nagy súlyt helyez a megismerési változókra.

Egy lehetséges válasz az előbbi kérdésre már több évtizeddel ezelőtt felvetődött. Allport (1937) elgondolása szerint a személyiségvonások léteznek, de minden egyes emberen belül csak rá jellemző, sajátos módon szerveződnek. Sok tudós a sajátos viselkedésformákat nagyobb egységekbe osztályozza, s vannak viselkedések, amelyek esetében ez érvényes eljárás lehet. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy ugyanazok a sajátos viselkedésformák mindenütt és minden ember esetében szükségszerűen ugyanolyan módon állnak össze nagyobb egységekbe.

Például a pikáns, egzotikus ízek kedvelése egyik embernél lehet ingerkeresés, míg a másiknál orális rögzültség. Egy sajátos viselkedés vagy viselkedéscsoport tetszőleges számú személyiségvonás részét képezheti; például a

kockázatvállalás fogalma ragyogóan beleillik az e könyvben említett vonásméletek legtöbbszörébe, ideértve a kontroll helyét (külső vagy belső), az extroverziót, a teljesítményszükségletet és az ingerkeresést. Valójában valamennyi tudós „magáénak tekintette” a kockázatvállalást, azaz úgy vette, mintha annak a saját elméletében tárgyalt személyiségvonáshoz lenne a legtöbb köze. Mindezt tették pedig annak ellenére, hogy a kockázatvállalás nem is általánosan érvényesülő jellemzője az embernek (Weinstein, 1969). Másfelől természetesen vannak olyan sajátos viselkedések is, amelyek csak egyetlen személyiségvonással hozhatók összefüggésbe. Valakinek az arcul ütését például nem nagyon lehet másképpen tekinteni, mint az agresszivitás vonásának a megnyilvánulását.

Az általunk vallott felfogás nem az, hogy személyiségvonások nem léteznek, hanem csak hogy *egyetemes* személyiségvonások nem léteznek. Az emberek tanulási tapasztalatok alapján felépítik saját viselkedésstruktúrájukat, amelyet személyiségvonásokká csoportosítanak, s ami az egyik ember számára középponti vagy uralkodó vonás, annak lehet, hogy a másik még a létezését is vitatja. Ez a felfogás egyfajta magyarázatot kínál arra, hogy miért alkalmatlanok a személyiségvonások szerint készült jellemzések a konkrét viselkedés előrejelzésére, s segít megmagyarázni a gyakran kimutatott „faktorvarianciát” is (l. 4. fejezet).

Kelly Személyes Konstrukciók Megközelítése (l. 3. fejezet) hasonló felfogásból indul ki. Emlékezzünk rá, hogy a Repertoár-rács Tesztben a vizsgálati személynek módja van arra, hogy maga állítsa elő azt a fogalmi sémát, amelyben aztán önmagát és kapcsolatait leírja. A vizsgálati személy maga döntheti el, hogy milyen sajátos viselkedésformák képezik a részét az egyes vonásoknak.

Bem és Allen (1974) kimondottan ezeket az elgondolásokat vizsgálták. Feltételezték, hogy azok az emberek,

akik következetesnek érzik magukat egy bizonyos személyiségvonás tekintetében, sok helyzetben tényleg következetesebben viselkednek ebből a szempontból, mint azok, akik változékonysabbnak érzik magukat ugyanezen tulajdonságban. A vizsgálati személyeket megkérdezték, hogy „Mennyire változékonny ön a különböző helyzetekben a barátságosságát és szívélyességét tekintve?”, és „... a lelkiismeretességét illetően?”, majd pedig értékelniük kellett magukat e személyiségvonások tekintetében egy sor szabvány társas helyzetre vonatkozóan. A vizsgálati személyeknek megengedték, hogy a személyiségvonásról alkotott saját elképzelésükből induljanak ki, s kihagyhatták azokat a helyzeteket, amelyeket nem odaillőnek gondoltak. A barátságosság és a lelkiismeretesség vonását több más módszerrel is mérték; felhasználták a szülők beszámolóit, a társak által adott jellemzéseket, valamint a barátságos és a lelkiismeretes viselkedés valós élethelyzetekben történő felmérését.

Az eredmények szerint az önmagukat következetesnek ítélő személyeknél a mutatók közötti korrelációk lényegesen magasabbak voltak, mint a nagy változékonyságú vizsgálati személyeknél – a korrelációk átlagértékeit +.57-nek, illetve +.27-nek találták. A barátságosság tekintetében következetes személyeknél .75-ös korrelációt találtak a különböző helyzetek között, s hasonlóan szoros összefüggésről számolnak be a lelkiismeretesség vonását illetően. E korrelációk – amelyeket önmagukat következetesnek ítélő személyeknél kaptak –, lényegesen magasabbak azoknál, mint amiről a személyiségkutatásban általában számolnak; a kevésbé következetes személyeknél viszont a korrelációk rendszerint alacsonyak, nem nagyon haladják meg a .2–.3 értékeket. A szerzők azt is bemutatják, hogyan javíthatja egy ilyen megközelítés az elterjedt személyiségtesztek előrejelző hatékonyságát; megkérték ugyanazokat a vizsgálati személyeket, hogy

töltsék ki az Eysenck-féle Személyiség-kérdőívet, s egyben értékeljék magukat abból a szempontból, hogy mennyire következetesek az extroverzió tekintetében. A kevésbé változékony személyeknél a korrelációk ismét lényegesen magasabbak (átlagban .51) voltak, mint az erősen változékony vizsgálati személyeknél (átlag = .22).

Annak hangsúlyozása, hogy hogyan szervezi az egyén a saját személyiségvonás-struktúráját, teljesen összhangban van a kölcsönhatáselvű megközelítéssel, s kiegészíti azt. Összhangban van a kognitív megközelítéssel is, amennyiben az egyén gyakran azért épít be magába bizonyos vonásokat, mert azok segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy bizonyos képet tudjon kialakítani önmagáról. Kizárólag azokra a vonásokra összpontosít, amelyek énképében középponti helyet foglalnak el, s ezért viselkedésének nyomon követésében a tevékenységek és a körülmények viszonylag szűk körére korlátozódik.

Összefoglalva: a behaviorista vagy szociálistanulás-felfogás nagyobb súlyt helyez a tanulás és a szituációk jelentőségére az emberi személyiségben. Magunk kölcsönhatáselvű felfogást vallunk, amely szerint az emberi viselkedés személyi változók és helyzeti változók, de különösen a kétféle változó közötti kölcsönhatás eredője. A korábbi tanulás, a helyzetek közötti hasonlóságok, valamint a testi megjelenés a személyiségvonások alkalmas alternatívái lehetnek a viselkedésben megfigyelhető következetesség magyarázatára. A személyiségvonásoknak az egyedi szerveződés elvei alapján történő újraértelmezése azonban – amely be tudja építeni a korábbi tanulásból eredő hatásokat is – a fogalom hasznos alkalmazási lehetőségeit hordozza magában.

A szociális tanulás felmérése

A szociális tanulás-megközelítés nem fér össze a személyiség felmérésének hagyományos, kérdőíves módszereivel. A behavioristát az egyén egyedisége iránti érdeklődése olyan magatartásformák felmérése irányába tereli, ahol mind a személyiségváltozók, mind pedig a helyzeti változók teljes hatásukban tudnak megnyilvánulni. A behaviorista felmérés tipikusan egyetlen ember felmérését jelenti bizonyos – korlátozott számú – természetes helyzetben. Több különböző módszert fejlesztettek ki erre a célra.

Közvetlen megfigyelés

Ez egy adott sajátos viselkedésfajta előfordulási gyakoriságának egyszerű összeszámlálását jelenti; például a barátságosság felméréséhez megszámolhatjuk, hogy valaki milyen gyakran kezdeményez beszélgetést vagy mosolyodik el egy adott helyzetben. Ritkán van lehetőség a teljes gyakoriság megállapítására, bármely viselkedésről legyen is szó; ehelyett inkább az „idő-mintavételi” eljárást szokták használni, amely azt jelenti, hogy például a nap során véletlenszerűen elrendezett, tizenöt perces időszakok alatt rögzítik a viselkedést. Az idő-mintavételi eljárás alkalmazásakor nagy gondot kell fordítani arra, hogy a minta felölelje a napnak mindazokat az időszakait, amelyek módosíthatják a vizsgált viselkedés gyakoriságát; például a társas érintkezések gyakorisága étkezési időben jellemzően megnövekedhet (vagy éppen csökkenhet).

Újabban Taylor (1975) mutatta meg, hogy mennyire fontos a rendkívül aprólékos, „finomszemcsés” elemzés a személyek közötti viselkedés felmérésében. Egy megfigyeléses vizsgálatban, amely ápolók és betegek egyszerű dominójáték alatti érintkezéseinek a tanulmányozására

irányult, azt az eredményt kapta, hogy összességében nézve a rosszabb állapotban levő betegek több biztatást kaptak, s megfelelő mennyiségű szóbeli megerősítésben részesültek. Ez természetesen el is várható, ha egyszer az ápolók beavatkozásainak az a szerepe, hogy elősegítsék a betegek hatékony részvételét. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a biztatások és megerősítések időbeli egymásutánját összefüggésben a betegek viselkedésével -, akkor igencsak eltérő kép bontakozik ki előttünk. Kiderül, hogy az ápolók egyáltalán nincsenek tekintettel arra, hogy hogyan is viselkedik éppen a beteg, amikor a biztatást és a megerősítést adják. Más szóval: az ápolók a betegről nyert átfogó „benyomásukra” válaszolnak, nem pedig annak tényleges viselkedésére. Csak a beteg és az ápoló között pillanatról pillanatra zajló kölcsönhatás percenkénti lebontásban elvégzett elemzése tette lehetővé e fontos információ feltárását.

Amikor azonban pontosan meghatározzuk a megfigyelésre kerülő viselkedés mibenlétét, kihagyhatunk a mérésből olyan magatartásformákat, amelyekről később bebizonyosodik, hogy fontosak lettek volna; mivel meghatározásunkban eredetileg nem szerepeltek, nem került sor a rögzítésükre sem. Ezért gyakran alkalmaznak gépi eszközöket vagy olyan kódolási rendszereket, amelyek szélesebb viselkedéstartomány rögzítését teszik lehetővé.

Önjellemzések

A mérés egyik megbízható módja az, hogy az embereket egyszerűen megkérjük, számoljanak be a saját viselkedésükről. Meg lehet kérni például az embereket arra, hogy jegyezzék fel, mennyi cigarettát szívnak el naponta, vagy milyen gyakran vannak kellemetlen gondolataik; gyakran arra kérik meg a vizsgálati személyeket, hogy vezessenek naplót a saját viselkedésükről. A saját viselkedés rögz-

zítésével kapcsolatban az az egyik legnagyobb nehézség, hogy gyakran maga a rögzítés mozzanata is befolyással van a viselkedésre; a testsúly állandó mérésének például könnyen lehet az eredménye a fokozatos testsúlyvesztés.

Viselkedés-interjúk

Az interjúmódszerek eléggé közkézen forognak, s nyilvánvalóan nincs bennük semmi olyasmi, ami kimondottan pszichológiai vagy viselkedésre irányuló lenne. A viselkedés-interjúk nem a módszerüket tekintve sajátosak, hanem csak abban, hogy milyen fajta információ feltárására irányulnak. Kanfer és Saslow (1969) közlik egy viselkedés-interjú vázlatát, amelyet klinikai helyzetekben történő felhasználásra terveztek. Olyan kérdéseket próbál megragadni, mint például a problémát jelentő viselkedések gyakorisága, intenzitása, tartama és helyzeti meghatározói, ezenkívül információt gyűjt arról, hogy milyen kihatással vannak e problémák a beteg társadalmi, munkahelyi vagy otthoni életére, hogyan reagálnak a beteg számára fontos emberek a problémás viselkedésre, milyen képességei és előnyös tulajdonságai vannak a vizsgált személynek, hogyan próbálja önmagát szabályozni, s végül, melyek számára a megerősítés fő forrásai. A vizsgálati személlyel készített interjút gyakran ismerősökkel vagy az illető családtagjaival készített interjúk egészítik ki. Az interjúkból nyert információval az a cél, hogy annak alapján közvetlenül ki tudják alakítani a gyógykezelés legalkalmasabb formáját.

Felmérő programok

Az interjúkból feltárt információ kiegészítésére gyakran használnak standardizált kérdőíveket; ezek abban különböznek a hagyományos kérdőívektől, hogy sajátos visel-

kedések felmérését célozzák s nem pedig tartós személyiségi jellemzőkét. E programok különös előnye, hogy széles viselkedéstartomány gyors és közvetlen felmérését teszik lehetővé, s olyan területekre is kitérnek, amit esetleg a kérdező – még ha gyakorlott klinikus szakember is –, az interjúból óhatatlanul kihagyhat. Cautela és Kastenbaum (1967) például kidolgoztak egy listát, amelynek segítségével megállapíthatók a legmegfelelőbb megerősítők azokban a klinikai vagy egyéb helyzetekben, amelyek a megerősítés elvein alapuló gyógykezelési eljárásokban előfordulnak. A vizsgálati személynek a témákat (olyasmiket, mint pl. „Tea”, „Népzene”, „Újságok”, „Öltözködés”, „Szeretkezés”) értékelnie kell annak a kérdésnek megfelelően, hogy „mennyi örömet jelent ez önnek mostanában”.

Operáns kondicionálási eljárások

Operáns kondicionálási eljárásokat közvetlenül is alkalmaznak az emberi viselkedés felmérésére (ennek áttekintését l. Weiss, 1968). Nathan, Bull és Rossi (1968) például a reakciógyakoriságát használták a terapeutával szembeni attitűd mérésére; a vizsgálati személyeknek egy kart kellett adott sebességgel húzogatniuk ahhoz, hogy egy zárt hurkú televíziós csatornán keresztül érintkezésben tudjanak maradni a terapeutával. Peck (1973) operáns kondicionálási eljárásokat alkalmazott egy beteg hallástartományának a felmérésére, aki képtelen volt kommunikálni, s ezért a szokásos hallásvizsgáló eljárások nem voltak nála alkalmazhatók. Ilyen alkalmazásokra azonban csak a viselkedések szűk körénél van lehetőség; a nagy műszerigény természetes élethelyzetekben többnyire kizárja az operáns mérések lehetőségét.

A viselkedésmérési eljárások alkalmazása természetesen nem jelenti azt, hogy eltekinthetnénk a mérőeszközök

hitelesítésének szokásos eljárásától; éppúgy meg kell vizsgálnunk megbízhatóságukat és érvényességüket, mint bármely más mérési módszer esetében. E művelet során gyakran kerülünk szembe problémákkal; különösen súlyos problémát jelent például a megfigyelő részéről megnyilvánuló elfogultság (Lipinski és Nelson, 1974). Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a viselkedésmérés általában nagyobb pontosságot tesz lehetővé az előrejelzésben, s így a gyakorlat körülményei között jobban használható.

A szociális tanulás-megközelítés alkalmazásai

A személyiség szociális tanulás-, vagy viselkedésközpontú megközelítésének kevés olyan közvetlen alkalmazása van, amelyről el lehetne mondani, hogy sajátosan ennek a megközelítésnek a terméke, s lényegesen különbözik az általában vett behaviorista felfogás alkalmazásaitól. Az alkalmazások jelentős része akkor is létezne, ha a behavioristák sohasem adták volna a fejüket a személyiség tanulmányozására. A személyiség szociális tanulás-megközelítése és a behaviorizmus azonban általában olyannyira összemosisodik, hogy helyénvalónak látszik az alkalmazásokat a személyiségelméleti megközelítés keretében tárgyalni.

A behaviorista nem látja feltétlenül szükségesnek, hogy az egyes viselkedésfajták megjelenését vagy tartós fennmaradását külön kezelje aszerint, hogy azok „normálisak” vagy „rendellenesek”-e. Természetesen elismeri, hogy nem minden viselkedés magyarázható teljes egészében környezeti okokkal (gondoljunk pl. az agykárosodás következményeire), azonban ugyanazokat az eljárásokat tudja alkalmazni a viselkedés megváltoztatására, bármik legyenek is annak okai. E módszerek éppúgy alkalmaz-

hatók az elmegyógyintézetekben vagy pszichiátriai szociális otthonokban a „kóros” viselkedés megváltoztatására, mint otthon vagy az iskolákban a „normális” viselkedés kialakítására. A célba vett viselkedés vagy az alkalmazott megerősítések különbözőek lehetnek, a módszer maga azonban lényegében ugyanaz. Ezért elegendő az alkalmazásokat egyetlen területen megvizsgálni.

A fő alkalmazási területet az érzelmi problémák kezelése jelenti, s a szóban forgó módszerek természetétől függően az ilyen alkalmazást viselkedésterápiának vagy viselkedésmódosításnak szokták nevezni. Az egyszerűség kedvéért azonban az alábbiakban csak az előbbi kifejezést fogjuk használni. Az alkalmazott különféle technikákat itt nem ismertetjük, a megközelítés általános elveit azonban érdemesnek látszik itt is bemutatni. A viselkedésterápia nem egyetlen, körülírt módszer, hanem sokféle eljárást felölel, amelyek közül csak az egyéni problémák részletes elemzése után lehet kiválasztani azt, amelyik a leginkább alkalmasnak látszik azok megoldására. Lehetnek két embernek látszólag nagyon hasonló problémái, mégis gyakori, hogy csak egészen különböző módszerekkel lehet őket megközelíteni, mivel eltérők a problémáik környezeti meghatározói.

Alapvető előfeltevés, hogy a tanulási folyamatok döntő szerepet játszanak a problémás viselkedés kialakulásában és fennmaradásában. A tanulás törvényeinek alkalmazása ezért hatékony módja kell hogy legyen a problémák csökkentésének. Az alábbiakban a módszerek néhány fő csoportját ismertetjük. Az egyik fajta módszer a fóbiás embereken van hivatva segíteni, akik elviselhetetlenül félnek egy tárgytól vagy egy szituációtól; a pontos eljárás a szituációtól függően változik, azonban rendszerint az a lényege, hogy a személyt relaxált állapotban, apró lépésként szembesítik a rettegett tárggyal, vagy pedig nyíltan ütköztetik a helyzettel egészen addig, amíg a

szorongás el nem múlik. A tárgy bemutatása történhet képzeletben vagy – ha erre mód van – valóságos élethelyzetekben. Ilyen módon kezelhetők a repüléstől, nyilvános szerepléstől vagy az otthon elhagyásától való fóbiák.

A módszerek másik csoportját kellemetlen ingerek (pl. áramütés) alkalmazása jellemzi, valahányszor a kezelt személy olyan viselkedésbe kezd, amit gátolni szeretne; a túlzott alkoholfogyasztás és szerencsejáték, továbbá a szexuális zavarok bizonyos formái – például az exhibicionizmus – kezelhetők ilyen averziós módszerekkel. A módszerek harmadik csoportját az operáns kondicionálás alapelveinek – különösen a megerősítés törvényeinek – az alkalmazása jellemzi, s használatukra különösen olyan helyzetekben kerül sor, amikor már létező viselkedések megerősítése vagy új viselkedésformák kialakítása látszik kívánatosnak. A megerősítés elvei alkalmazhatók például súlyosan visszamaradott betegeknél a beszéd elsajátításának az elősegítésére vagy az elhízott embereknél a túlzott ételfogyasztás leállítására. Ezenkívül széles körben használják a modellező eljárásokat, s annak begyakoroltatását, hogy a kezelt személyek maguk alkalmazzák önmagukra a megerősítés elveit az önkontroll kialakítása céljából.

Kevés olyan emberi probléma van, amelyre még ne próbáltak volna viselkedésterápiás módszerekkel megoldást találni; a klinikumban az említett problémákon kívül alkalmazták még bevezelésre, önmegegzésre, házassági válságra, tikkelésre, dohányzásra, visszamaradott betegek önellátásra való képességének a kialakítására. Ugyanezeket az eszközöket felhasználják nevelési problémák megoldására (főleg az iskolai viselkedés terén), sőt még olyan betegségekre is alkalmazzák őket, mint például a magas vérnyomás vagy a migrén. Természetesen nem minden esetben választható a viselkedésterápia a gyógykezelés módjául, de jelentősen hozzájárul a problémák

széles körének a megoldásához gyakran olyan területeken is, ahol más hatékony módszer nem áll rendelkezésre (e területről Agras [1972] ad átfogó ismertetést).

A gyógykezelés kimenetelének a vizsgálata tele van nehézségekkel, a kezelés bármely formájáról legyen is szó; e nehézségek közül talákoztunk már néhányal a pszichoanalitikus gyógykezelésről szóló részben. A viselkedésterápia kutatása is hasonló nehézségekkel jár, s itt is kevés jól ellenőrzött vizsgálatot végeztek; ezek legnagyobb részében is viszonylag egyszerű problémákkal – például kigyófóbiával – küszködő egyetemi hallgatók voltak a vizsgálati személyek, nem pedig leküzdhetetlen félelmektől szenvedő kórházi betegek. Ahhoz képest, hogy e megközelítés saját állítása szerint szigorúan tudományos alapon nyugszik, meglehetősen ritkák a magas színvonalú beszámolók, s maguknak a viselkedés-terapeutáknak sem lenne haszontalan jobban odafigyelniük azokra a bírálatokra, amelyeket éppen a behavioristák vetettek fel más gyógyítási módszerekkel szemben. Mindazonáltal az elvégzett vizsgálatok csaknem egyöntetűen igazolják a viselkedésterápiás eljárásokat. Különösen a kimondottan operáns kondicionálási elveken alapuló eljárások hatékonysága bizonyított, de még itt is hátra van annak igazolása, hogy a változások hosszú időtartamúak.

Tehát még számos megválaszolatlan kérdés van a viselkedésterápiák eredményességével kapcsolatban. Rövid, nem egész húszéves története során szószólói olyannyira képesek voltak az önkritikára, hogy az több eljárás biztató továbbfejlődéséhez és finomításához (vagy néha éppen használaton kívül helyezéséhez) vezetett. Sok ígéretes eredménnyel találkozhattunk, s vannak jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a viselkedésterápia hamarosan igen sokat tehet majd az emberi szenvedés enyhítéséért.

A személyiség behaviorista megközelítését igen sok bírálat érte. Ahelyett, hogy magát is személyiségelméletnek vennénk, indokolt e megközelítést inkább a személyiségelmélet alternatívájának tekinteni; a legtöbb behaviorista számára ugyanis a „személyiség” fogalma inkább csak a vizsgálódás területét jelenti, s nem valamiféle különálló entitást. A behaviorista megközelítés a hagyományos személyiségkutatás számos előfeltevését megkérdőjelezi, s forradalmi nézetei miatt nem lehet csodálkozni azon, hogy sok helyütt ellenséges magatartással találkozik. Skinner (1974) ezek közül a problémák közül többet megtárgyal, s védelmébe veszi az ember behaviorista fel fogását.

E bírálatok egy része nem általában a behaviorizmusra, hanem kifejezetten Skinner nézetei ellen irányul. Gyakran elhangzó bírálat például, hogy a behaviorista megközelítés nem próbál magyarázatot adni a megismerési folyamatokra, pedig amint láttuk, sok alapvetően behaviorista beállítottságú tudós részletesen vizsgálta a megismerési folyamatokat, s beépítette azokat elméletébe (pl. Mischel, 1973). Sőt Skinner maga is elismeri a megismerési folyamatok jelentőségét, csak abban a felfogásban különbözik másoktól, hogy melyek azok tanulmányozásának és megértésének alkalmas módjai. Ismeretünk jelenlegi állása mellett hasznos és elfogadható lehet olyan megismerési fogalmak alkalmazása, mint például az elvárások vagy az ingerek „jelentései”, de nem szabad megengedni, hogy azok valamiféle sérthetlenségre tegyenek szert; ha az ismeretek fejlődése ezt szükségessé teszi, újra kell fogalmazni vagy el kell hagyni őket.

Bár jelentős előrelépés történt, a behavioristák még mindig nem tartják a tudásunkat elegendőnek ahhoz, hogy felmerülhessen az emberi viselkedés átfogó, formá-

lis elméletének az igénye. Egyes pszichológusok előnyben részesítik a jelentős és összetett jelenségek vizsgálatát, és átfogó, bár nagyrészt feltevéseken alapuló elméleteket szőnek köréjük. A behavioristák viszont (akár a legtöbb kutató) inkább az egyszerűbbel szeretik kezdeni, s fokozatosan haladnak az összetettebb dolgok felé. A behaviorista megközelítéseknek éppen ezért gyakran vetik a szemére, hogy túlegyszerűsített képet festenek az emberi viselkedésről, s hogy nem tudják magyarázni a mindennapi élet bonyolultságát. Az olyan emberi tevékenységek behaviorista magyarázata, mint amilyen például a beszéd vagy az alkotás, elégtelennek és felületesnek tűnik, s bizonyára nem tudja figyelembe venni a változók összességét, amelyek egy adott időpillanatban az emberre hatnak. A behavioristák egyelőre nem sokat tudnak mondani az ilyen bírálatokra, azt azonban nyugodtan állíthatják, hogy más megközelítések sem képesek alkalmas alternatív magyarázatot nyújtani. A behaviorista elvek nem alkalmazhatók minden jelenségre, s a behavioristák egyszerűen várnak arra (illetve annak érdekében tevékenykednek), hogy a szakismeretek fejlődésével mindez lehetővé váljék. Addig is a már meglevő ismereteket próbálják alkalmazni, s indokoltnak látszik bizalmuk az alapok szilárdságában.

Van tehát néhány kritikai szempont, amelyek joggal vethetők fel a behaviorista megközelítéssel szemben. Más megközelítésekkel összehasonlítva, inkább hajlik a túlegyszerűsítésekre, s kevés figyelmet fordít számos fontos területre, ez azonban azért van így, mert képviselői szerint még nem állnak rendelkezésre a megfelelő módszerek. Az emberi viselkedés behaviorista magyarázata még korántsem kielégítő, azonban a behaviorista pszichológiában van annyi önkritika és lendület, hogy remélhetjük, hamarosan kiküszöbölhetővé válnak mindezek a hiányosságok.

8.

Zárómegjegyzések

Most hát abban a helyzetben vagyunk, hogy áttekintettük a fő személyiségelméleteket, s visszapillantva megvizsgálhatjuk, hogy mennyire felelnek meg az értékelés azon követelményeinek, amelyekről a bevezető fejezetben szó volt.

A szűk tartományú és az interperszonális elméletek kivételével valamennyi elmélet a kutatás és az alkalmazás széles területeit próbálta átfogni. Mindegyik elméletnek vannak azonban gyenge pontjai, s mindegyik esetében vannak területek, amelyekkel az elmélet csak érintőlegesen foglalkozik. A legátfogóbb közülük talán Eysenck típuselmélete, amely igen sokféle jelenséget próbál beépíteni, kezdve a szocializációtól és a kondicionálástól egészen a kérgi tevékenységig.

Habár az egyes elméletek különböző dolgokra helyezik a hangsúlyt, valamennyien foglalkoznak az emberi tevékenység olyan fontos területeivel, mint például a pszichiai rendellenességek megértése és gyógyítása vagy a neveléssel kapcsolatos problémák. A pszichoanalitikus elméleten és a mezőfüggőség elméletén kívül valamennyi eléggé rendszerezett, s elég világosan megfogalmazták alapvető előfeltéveéseiket ahhoz, hogy azok alapján specifikus hipotéziseket lehessen levezetni és ellenőrizni. Kivé-

tel nélkül valamennyi elmélet jelentős ösztönző hatással volt a kutatásokra.

Amikor tapasztalati követelményeket állítunk az elméletekkel szemben, a kép már sokkal kevésbé kielégítő, amennyiben legelőbbjüknél sajnálatos módon nincs meggyőzően igazolva sem az érvényesség, sem az alkalmazhatóság. Kevés kísérlet történt arra, hogy az elméleteket a pszichológiai laboratóriumokon vagy a klinikákon kívüli viselkedésre vonatkoztassák, s ha mégis voltak ilyen próbálkozások, azok ellentmondó eredményekhez, vagy a legjobb esetben is csak gyenge összefüggések kimutatásához vezettek. Bár az alkalmazás körülményei között ritkán sikerült igazolni az elméletek bevalását, vannak elméletek, amelyek egyes körülhatárolt területeken ígéretes eredményeket értek el. Különösen a teljesítménymotivációs elmélet alkalmazásai, valamint a mezőfüggőség magas megbízhatósága említésre méltó. Amint azonban láttuk, ezek az eredmények gyakran éppolyan jól magyarázhatók más elméletek alapján, s az alkalmazások sem mindig azon okok miatt hatékonyak, amelyeket bevezetésükkor feltételeztek. A klinikai gyakorlatban a legtöbb személyiségmutató nem bizonyult elég megbízhatónak ahhoz, hogy az egyéni vizsgálatokban történő felhasználásuk megalapozott legyen, s a pszichoterápiát követő személyiségváltozások felmérésére irányuló próbálkozások általában ellentmondó eredményekhez vezettek.

Úgy tűnik, hogy ezek alól az elég lehangoló következtetések alól a személyiség behaviorista szociális tanulás oldaláról való megközelítés jelenti az egyetlen kivételt. Az e területen elért eredmények sokkal egybehangzóbbak s megismételhetőbbek. Az alkalmazás körülményei között is sokkal inkább bizonyított az értéke, mint bármely más elmélet esetében. Ez valószínűleg abból a tényből adódik, hogy minél távolabb esnek az előrejelzéseink alapjául szolgáló adatok a valóságos élethelyzetekben

mutatott tényleges viselkedéstől (mint pl. a kérdőívek és az önjellemzések esetében), annál valószínűbb, hogy az előrejelzések pontatlanabbak lesznek.

A személyiségvonás-kutatás jelenlegi állásával szemben – összefüggésben az attitűdváltozás kérdésével – Elms (1972) juttatta kifejezésre elégedetlenségét:

A személyiségvonásoknak az attitűdváltozásban betöltött szerepére vonatkozóan rengeteg kutatást végeztek; ezekben azonban több volt az ígéret, mint a ténylegesen használható eredmény. Talán azért volt ez, mert az egész olyan egyszerűnek látszik. Csinálj egy szimpla véleményváltozási vizsgálatot, mérd meg az önkéntesen jelentkező vizsgálati személyeidnél néhány személyiségmutatót, ami éppen adódik, aztán egy gyors korrelációszámítás – és kész! A hipomániás emberek jobban befolyásolhatóak, mint a túl mániások. Vagy kevésbé. Vagy nincs közöttük különbség, legalábbis addig, amíg alapos indokkal ki nem hagyunk néhányat a vizsgálati személyek közül, s az új képletek szerint újra nem számoljuk a korrelációt!

Ezek a megjegyzések a személyiségkutatás sok más területére is ugyanilyen élel alkalmazhatók. E sajnálatos helyzet okai valószínűleg rendkívül összetettek. Egyik lehetséges ok, hogy a pszichológiai folyóiratok szerkesztői magától értetődően jobban szeretik a pozitív eredményeket – vagy legalábbis az olyanokat, amelyek összhangban vannak a megvizsgált hipotézisekkel. A negatív eredményeknek kevesebb esélyük van arra, hogy közlésre benyújtsák, illetve elfogadják őket. Emiatt a kisszámú, nem reprezentatív pozitív eredmény indokolatlan jelentőségre tehet szert a terület többi kutatója szemében. A másik lehetséges ok a személyiségkutatók általános ellenállása az-

zal szemben, hogy az ellentmondó bizonyítékok fényében megváltoztassák elméleteiket. Bár állításuk szerint tudományos objektivitásra törekednek, mégis gyakran inkább azzal törődnek, hogy megvédjék saját elméleteiket a bírálatokkal szemben, semmint hogy megpróbálnának új szempontok alapján közelíteni saját, konkrétan ki nem fejtett előfeltevéseikhez. Amikor a tudós negatív eredménnyel szembesül, akkor rendszerint figyelmen kívül hagyja azt azzal, hogy jelentéktelen hibákat fedez fel a vizsgálat elrendezésében, vagy kijelenti, hogy a vizsgálat nem jelenti az elmélet döntő próbáját. Gyakran lehet azt mondani, hogy az alkalmazott mérőeszköz az újabb fejlődés fényében már elavult, s hogy a bírálatok a teszt új változataira már nem lennének érvényesek. Bár kívánatos, hogy az elmélet középponti elemei ne legyenek kitéve a gyakori változtatásoknak, a kutatók szélsőséges mértékben tiltakoznak az ellen, hogy beismerjenek alapvető tévedéseket, illetve átfogó javításokat hajtsanak végre elméleteikben. Ennek aztán az az eredménye, hogy a személyiség tudományában igen ritkán találkozunk az elméletépítésnek és a kutatásnak kölcsönösen egymást építő kölcsönhatásával, ami pedig olyan fontos lenne a tudományos fejlődés szempontjából.

A 7. fejezetben (szociális tanulás) egy olyan fontos területet tárgyaltunk, amelyet a személyiségkutatók gyakran elhanyagolnak, ti. a helyzeteknek a viselkedésre gyakorolt hatását. Bár a legtöbb teoretikus futó utalásokat tesz a helyzeti tényezők jelentőségére, mégis csaknem mindegyikük kizárólag elszigetelt személyi változókra összpontosít. Ezzel fittyet hánynak a szociológia és a szociálpszichológia adataira, sőt még a józan ész szavára is, amelyek mind újra meg újra hangsúlyozzák, hogy mennyire fontos lenne a társas összefüggések figyelembevétel minden olyan próbálkozásban, amely az egyéni viselkedés értelmezésére irányul. E bírálatok nem egyformán

érvényesek valamennyi tárgyalt elméletre. A kontroll helyét (külső-belső) és a teljesítménymotivációt középpontba állító megközelítések, de különösen a behaviorista irányzatok nemcsak hogy elismerik a környezeti változók jelentőségét, de megpróbálnak azokkal közvetlenül foglalkozni. Jelentős lépés, hogy a szociálpszichológia egyik kiemelkedő fontosságú újabb munkáját – Milgramnak *A hatalomnak való engedelmességgel* kapcsolatos vizsgálatait – a szerző úgy végezte el, hogy semmilyen segítséget sem vett igénybe a hagyományos személyiség-konceptiók részéről, s az „engedelmesség” előrejelzésében meg sem próbálta felhasználni azokat a személyiségvonás-mutatókat, amelyeket oly régóta alkalmaznak sikertelenül.

Mischel (1973) erőteljesen amellett foglalt állást, hogy a személyiség megfelelő értelmezésénck legalább három szempontot – ti. a helyzeti meghatározókat, személyi változókat és élménybeli jelenségeket (vagyis az események egyéni, szubjektív értelmezését) – kell figyelembe vennie. A tárgyalt elméletek egyike sem tesz eleget mindhárom követelménynek. Az a véleményünk azonban, hogy az interperszonális elméletek (különösen Kelly elméletének) középponti fogalmaival megerősített behaviorista megközelítés a leginkább előremutató utat kínálja. Ezenkívül valószínűleg nagyobb súlyt kell helyezni az olyan fajta biológiai tényezőkre, amelyeket Eysenck is előnyben részesített.

Kétségtelen, hogy még a hagyományos elméletek keretein belül maradvá is jelentős eredményeket érhetnek el a személyiségkutatók. Az itt előterjesztett szintézisnek nem az a célja, hogy valamiféle hamis eklekticizmust alakítson ki, hanem hogy észrevétesse a személyiség vizsgálatának bonyolult realitásait. Ezen a módon a személyiségkutatás hosszú távon is beválthatja azt az ígérését, hogy jelentősen hozzájárul fontos emberi problémák megoldásához.

Irodalom

- Abramowitz, S. I. (1969) Locus of control and self-reported depression among college students. *Psychological Reports* 25: 149-50. 81.
- Agras, S. (1972) *Behavior Modification: Principles and Clinical Applications*. Boston: Little Brown and Co. 127
- Allen, B. P. and Potkay, C. R. (1973) Variability of self-description on a day-to-day basis: longitudinal use of the adjective generation technique. *Journal of Personality* 41: 638-52. 112
- Allport, G. (1937) *Personality: A Psychological Interpretation*. New York: Holt. 120
- Allport, G. W. (1961) *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 10
- Asch, S. E. (1958) Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgements. In E. Maccoby *et al.* (eds) *Readings in Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 15
- Atkinson, J. W. and Feather, N. T. (1966) *A Theory of Achievement Motivation*. New York: Wiley. 97
- Bandura, A. (1969) *Principles of Behavior Modification*, London: Holt, Rinehart and Winston. 117
- Bannister, D. (1966) Psychology as an exercise in paradox. *Bulletin of the British Psychological Society* 19: 21-6. 37
- Bannister D. and Fransella F. (1967) *Grid Test of Schizophrenic Thought Disorder Manual*. London: Barnstaple Psychology Test Publications. 51
- Bannister, D., Fransella, F. and Agnew J. (1971) Characteristics and validity of the Grid Test of Thought Disorder. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 10: 144-51. 52
- Bannister, D. and Mair, J. M. M. (1968) *The Evaluation of Personal Constructs*, London: Academic Press. 49. 51
- Bem, D. J. and Allen, A. (1974) On predicting some of the people some of the time: a search for cross situational consistencies in behavior. *Psychological Review* 81: 506-20. 120
- Blackburn, R. (1969) Sensation seeking, impulsivity, and psychopathic

- personality. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 33: 571-4. 107
- Blackman, D. (1974) *Operant Conditioning: An Experimental Analysis of Behaviour*. London: Methuen. 115
- Bonarius, J. C. J. (1970) Fixed role therapy: a double paradox. *British Journal of Medical Psychology* 43: 213-19. 52
- Bowers, K. S. (1973) Situationism in psychology: an analysis and a critique. *Psychological Review* 80: 307-36. 118, 119
- Brody, N. (1972) *Personality Research and Theory*. London: Academic Press Inc. 35, 67, 73
- Bruner, J. S. (1956) You are your constructs. *Contemporary Psychology* 1: 355-6. 54
- Butler, R. A. (1958) Exploratory and related behaviour: A new trend in animal research. *Journal of Individual Psychology* 14: 111-20. 104
- Candy, J., Balfour, F. M. G., Cawley, R. H., Hildebrand, H. P., Malan, D. H., Marks, I. M. and Wilson, J. (1972) A feasibility study for a controlled trial of formal psychotherapy. *Psychological Medicine* 2: 345-62. 32
- Cattell, R. B. (1963) Theory of fluid and crystallised intelligence: a critical experiment. *Journal of Educational Psychology* 54: 1-22. 66
- Cattell, R. B. (1965) *The Scientific Analysis of Personality*. Harmondsworth: Penguin. 61, 62, 65
- Cattell, R. B. (1974) How good is the modern questionnaire? General principles for evaluation. *Journal of Personality Assessment* 38: 115-29. 64
- Cattell, R. B., Eber, H. W. and Tatsuoka, M. (1970) *Handbook for the Sixteen Personality Factor Questionnaire*. Champaign, Ill: Institute for Personality and Ability Testing. 62, 63
- Cautela, J. R. and Kastenbaum, R. (1967) A reinforcement survey schedule for use in therapy, training and research. *Psychological Reports* 20: 1115-30. 124
- Claridge, G. S. (1967) *Personality and Arousal*. Oxford: Pergamon Press. 72
- Claridge, G. S. and Chappa, H. J. (1973) Psychoticism: a study of its biological basis in normal subjects. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 12: 175-87. 75
- Cochrane, R. (1974) Crime and personality: theory and evidence. *Bulletin of the British Psychological Society* 27: 19-22. 77
- Collins, B. E. (1974) Four components of the Rotter internal-external scale: belief in a difficult world, a just world, a predictable world, and a politically repressive world. *Journal of Personality and Social Psychology* 29: 381-91. 83
- Elms, A. C. (1972) *Social Psychology and Social Relevance*. Boston: Little Brown and Co. 131
- Epstein, S. (1973) The self-concept revisited: or a theory of a theory. *American Psychologist* 28: 404-16. 45
- Eysenck, H. J. (1947) *Dimensions of Personality*. London: Routledge and Kegan Paul. 69

- Eysenck, H. J. (1952) *The Scientific Study of Personality*. London: Routledge and Kegan Paul. 70
- Eysenck, H. J. (1953) *The Structure of Human Personality*. London: Methuen. 68
- Eysenck, H. J. (1964) *Crime and Personality*. London: Routledge and Kegan Paul. 76
- Eysenck, H. J. (1965) *Fact and Fiction in Psychology*. Harmondsworth: Penguin. 69, 71
- Eysenck, H. J. (1967) *The Biological Basis of Personality*. Springfield, Ill.: C. C. Thomas. 71
- Eysenck, H. J. (1970) A dimensional system of psychodiagnostics. In A. Mahrer (ed.) *New approaches to Personality Classification*. New York: Columbia University Press. 75, 76
- Eysenck, H. J. (1972) The experimental study of Freudian concepts. *Bulletin of the British Psychological Society* 25: 261-7. 34
- Eysenck, H. J. (1974) Crime and personality reconsidered. *Bulletin of the British Psychological Society* 27: 23-4. 77
- Eysenck, H. J. and Eysenck, S. B. G. (1964) *Manual of the Eysenck Personality Inventory*. London: University of London Press. 73
- Eysenck, H. J. and Eysenck, S. B. G. (1969) *The Structure and Measurement of Personality*. London: Routledge and Kegan Paul. 64
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J. (1963) The validity of questionnaires and rating assessment of extraversion and neuroticism and their factorial stability. *British Journal of Psychology* 54: 51-62. 74
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J. (1970) Crime and personality: an empirical study of the three-factor theory. *British Journal of Criminology* 10: 225-39. 77
- Eysenck, S. B. G., Eysenck, H. J. and Shaw, L. (1974) The modification of personality and lie scale scores by special 'honesty' instructions. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 13: 41-50. 74
- Festinger, J., Schachter, S. and Back, K. (1950) *Social Pressures in Informal Groups*. New York: Harper. 17
- Fiske, D. W. and Goodman, G. (1965) The post therapy period. *Journal of Abnormal Psychology* 70: 169-79. 44
- Foulds, G. A. (1973) Has anybody here seen Kelly? *British Journal of Medical Psychology* 46: 221-5. 55
- Freud, A. (1936) *The ego and the mechanisms of defense*. London: Hogarth. 24
- Gardner, R. W., Holzmann, P. S., Klein, G. S., Linton, H. B. and Spence, D. P. (1959) Cognitive control: a study of individual consistencies in cognitive behavior. *Psychological Issues* 1: No. 4. 87
- Garfield, S. L., Pranter, R. A. and Bergin, A. E. (1971) Evaluation of outcome in psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 37: 307-13. 42, 44
- Gathercole, C. E., Bromley, E. and Ashcroft, J. B. (1970) The reliability of repertory grids. *Journal of Clinical Psychology* 26: 513-16. 51
- Gibson, H. B. (1971) The validity of the Eysenck Personality Inventory studied by a technique of peer-rating item by item, and by socio-

- metric comparisons. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 10: 213-20. 74
- Goldberg, L. R. (1971) A historical survey of personality scales and inventories. In P. McReynolds (ed.) *Advances in Psychological Assessment* 2. Palo Alto, Calif. Science and Behavior Books. 20
- Goldstein, G., Neuringer, C., Reiff, C. and Shelly, C. H. (1968) Generalizability of field dependency in alcoholics. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 32: 560-4. 91
- Guntrip, H. J. S. (1971) *Psychoanalytic Theory, Therapy, and the Self*. London: Hogarth Press. 27
- Gurin, P., Gurin, G., Lao, R. and Beattie, M. (1969) Internal/external control in the motivational dynamics of Negro youth. *Journal of Social Issues* 25: 29-53. 83
- Hall, C. S. and Lindzey, G. (1957) *Theories of Personality*. New York: Wiley, 14, 18, 56
- Harris, S. L. and Nathan, P. E. (1973) Parents' locus of control and perception of cause of children's problems. *Journal of Clinical Psychology* 29: 182-4. 82
- Harrow, M. and Ferrante, A. (1969) Locus of control in psychiatric patients. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 33: 582-9. 84
- Hartshorne, H. and May, M. A. (1928) *Studies in the Nature of Character. Volume I. Studies in Deceit*. New York: Macmillan. 110
- Ileim, A. (1970) *Intelligence and Personality: Their Assessment and Relationship*. Harmondsworth: Penguin. 73
- Holmes, D. S. (1974) The conscious control of thematic projection. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42: 323-9. 29
- Holzman, P. S. (1974) Personality. *Annual Review of Psychology* 25: 247-77. 110
- Howarth E. and Browne, A. (1971) An item-factor analysis of the 16 P. F. *Personality* 2: 117-39. 64
- Hull, C. L. (1943) *Principles of Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts. 71
- Hurley, J. R. (1971) Science and fiction in executive training. *Journal of Applied Behavioral Science* 7: 230-3. 102
- Joe, V. C. (1971) Review of the internal-external control construct as a personality variable. *Psychological Reports* 28: 619-40. 83
- Jones, E. E. and Nisbett, R. E. (1971) *The Actor and Observer: Divergent Perceptions of the Causes of Behavior*. New York: General Learning Press. 113
- Kanfer, F. H. and Saslow, G. (1969) Behavioral diagnosis. In C. M. Franks (ed.) *Behavior Therapy: Appraisal and Status*. New York: McGraw-Hill. 124
- Kelley, H. H. (1950) The warm-cold variable in first impressions of persons. *Journal of Personality* 18: 431-9. 16
- Kelly, G. A. (1955) *The Psychology of Personal Constructs*. New York: Norton. 47
- Kernberg, O. F. (1974) Summary and conclusions of psychotherapy and psychoanalysis. Final report of the Menninger Foundation's

- Psychotherapy Research Project. In H. H. Strupp *et al.* (eds) *Psychotherapy and Behavior Change 1973*. Chicago: Aldine. 32
- Kish, G. B. (1968) Studies of sensory reinforcement. In W. K. Honig (ed) *Operant Behavior: Areas of Research and Application*. New York: Appleton-Century-Crofts. 104
- Kish, G. B. (1970) Reduced cognitive innovation and stimulus seeking in chronic schizophrenia. *Journal of Clinical Psychology* 26: 170-4. 107
- Kline, P. (1972) *Fact and Fantasy in Freudian Theory*. London: Methuen. 34
- Kolb, D. A. (1965) Achievement motivation training for underachieving high school boys. *Journal of Personality and Social Psychology* 2: 763-92. 101, 103
- Konstadt, N. and Forman, E. (1965) Field dependence and external directedness. *Journal of Personality and Social Psychology* 1: 490 3. 88
- Lambley, P. and Silbowitz, M. (1973) Rotter's internal-external scale and prediction of suicide contemplators among students. *Psychological Reports* 33: 585-6. 85
- Levy, L. H. (1970) *Conceptions of Personality. Theory and Research*. New York: Random House. 12
- Linton, H. B. (1955) Dependence on external influence: correlates in perception, attitudes and judgement. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 51: 502-7. 88
- Lipinski, D. and Nelson, R. (1974) Problems in the use of naturalistic observation as a means of behavioral assessment. *Behavior Therapy* 5: 341-51. 125
- Looft, W. R. and Baranowski, M. D. (1971) An analysis of five measures of sensation seeking and preference for complexity. *Journal of General Psychology* 85: 307-13. 107
- Luchins, A. S. and Luchins, E. H. (1967) Conformity: task vs. social requirements. *Journal of Social Psychology* 71: 95-105. 15
- Lykken, D. G. (1971) Multiple factor analysis of personality research. *Journal of Experimental Research in Personality* 5: 161-70. 66, 67
- McAllister, L. W. (1970) Modification of performance on the Rodand Frame Test through token reinforcement procedures. *Journal of Abnormal Psychology* 75: 124-30. 94
- McClelland, D. C. (1961) *The Achieving Society*. Princeton: Van Nostrand. 98
- McClelland, D. C. (1972) What is the effect of Achievement Motivation training in the Schools? *Teachers College Record* 74: 129-45. 101
- McClelland, D. C. Atkinson, J. W., Clark, R. A. and Lowell, E. L., (1953) *The Achievement Motive*. New York: Appleton-Century-Crofts. 98, 99
- McClelland, D. C. and Winter, D. G. (1969) *Motivating Economic Achievement*. New York: Free Press. 101
- McGeorge C. (1974) Situational variation in level of moral judgement. *British Journal of Educational Psychology* 44: 116-22. 111

- McGuire, R. J., Mowbray, R. M. and Vallance, R. C. (1963) The Maudsley personality inventory used with psychiatric patients. *British Journal of Psychology* 54: 157-66. 76
- Mehrabian, A. and Russel, J. A. (1973) A measure of arousal seeking tendency. *Environment and Behavior* 5: 315-33. 107
- Milgram, S. (1974) *Obedience to Authority: an experimental overview*. London: Tavistock. 133
- Minard, J. G. and Mooney, W. (1969) Psychological differentiation and perceptual defense and studies of the separation of perception from emotion. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 74: 131-9. 93
- Mischel, T. (1964) Personal constructs, rules and the logic of clinical activity. *Psychological Review* 71: 180-92. 54
- Mischel, W. (1968) *Personality and Assessment*. New York: Wiley. 110, 111
- Mischel, W. (1972) Direct versus indirect personality assessment: evidence and implications. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 38: 319-24. 111
- Mischel, W. (1973) Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality. *Psychological Review* 80: 252-83. 118, 119, 128, 133
- Morris, R. J. (1973) Factors affecting occurrence of experimental repression. *Psychological Reports* 33: 147-56. 34
- Nathan, P. E., Bull, T. A. and Rossi, A. M. (1968) Operant range and variability during psychotherapy: description of possible communication signatures. *Journal of Nervous and Mental Diseases* 146: 41-9. 124
- Pavlov, I. P. (1927) *Conditioned Reflexes*. London: Oxford University Press. 71
- Peck, D. F. (1973) Operant assessment of hearing range in a nonverbal retardate. *Behavior Therapy* 4: 319-20. 125
- Pervin, L. A. (1970) *Personality: Theory, Assessment and Research*. New York: Wiley. 10
- Poole, A. D. (1973) Some psychiatric correlates of personal construct systems. Unpublished Ph. D. Thesis: University of Dublin. 52
- Rachman, S. (1971) *The Effects of Psychotherapy*. Oxford: Pergamon. 32
- Radley, A. R. (1974) Schizophrenic thought disorder and the nature of personal constructs. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 13: 315-27. 52
- Rogers, C. R. (1940) The process of psychotherapy. *Journal of Consulting Psychology* 4: 16f-4. 43
- Rogers, C. R. (1951) *Client-centred Therapy*. Boston Mass: Houghton. 40
- Rogers, C. R. (1957) The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology* 21: 87-9. 43
- Rogers, C. R. (1959) A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships as developed in the client-centred framework. In

- S. Koch (ed.) *Psychology: A Study of a Science*. Vol. 3. New York: McGraw-Hill: 184-256. 40
- Rotter, J. B. (1954) *Social Learning and Clinical Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall. 79
- Rotter, J. B. (1966) Generalised expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs* 80: No. 1. (Whole No. 609). 82, 84
- Rump, E. E. and Court, J. (1971) The Eysenck Personality Inventory and social desirability response set with student and clinical groups. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 10: 42-54. 74
- Schneider, D. J. (1973) Implicit personality theory: a review. *Psychological Bulletin* 79: 294-309. 112
- Sears, R. R. (1944) Experimental analyses of psychoanalytic phenomena. In J. McV. Hunt (ed.) *Personality and the Behavior Disorders I*. New York: Ronald Press. 33
- Seligman, M. (1973) Fall into helplessness. *Psychology Today* 7: 43-8. 81
- Skinner, B. F. (1938) *The Behavior of Organisms*. New York: Appleton-Century-Crofts. 116
- Skinner, B. F. (1974) *About Behaviorism*. London: Jonathan Cape. 114, 128.
- Stengel, E. (1963) Hughlings Jackson's influence on psychiatry. *British Journal of Psychiatry* 109: 348-55. 35
- Stephenson, W. (1953) *The Study of Behavior*. Chicago, Ill: University of Chicago Press. 41
- Taylor, V. A. (1975) A behavioural analysis of activity group therapy with hard-core schizophrenics. Unpublished Doctoral Thesis: University of Aberdeen. 123
- Truax, C. B. (1966) Reinforcement and non-reinforcement in Rogerian psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 71: 1-9. 45
- Truax, C. B. and Carkhuff, R. R. (1967) *Toward Effective Counseling and Psychotherapy*. Chicago: Aldine. 44
- Truax, C. B., Schuldt, W. J. Wargo, D. G. (1968) Self-ideal concept congruence and improvement in group psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 32: 47-53. 42
- Ulrich, R. E., Stachnik, T. J. Stainton, N. R. (1963) Student acceptance of generalized personality interpretations. *Psychological Reports* 13: 831-4. 17
- Vernon, P. E. (1964) *Personality Assessment: A critical survey*. New York: Wiley. 29
- Vernon, P. E. (1972) The distinctiveness of field independence. *Journal of Personality* 40: 366-91. 89, 90, 93
- Wachtel, P. L. (1972) Field dependence and psychological differentiation: re-examination. *Perceptual and Motor Skills* 35: 179-89. 92, 93, 94
- Warr, P. B. (1964) Proximity as a determinant of positive and negative

- sociometric choice. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 4: 104-9. 17
- Waters, L. W., and Waters, L. K. (1969) Relationships between a measure of 'sensation-seeking' and Personal Preference Schedule need scales. *Educational and Psychological Measurement* 29: 983-5. 109
- Weinstein, M. S. (1969) Achievement motivation and risk preference. *Journal of Personality and Social Psychology* 13: 153-72. 100, 120
- Weiss, R. L. (1968) Operant conditioning techniques in psychological assessment. In P. McReynolds (ed.) *Advances in Psychological Assessment*. 1. Palo Alto, California. Science and Behavior Books. 124
- Whyte, L. L. (1962) *The Unconscious before Freud*. London: Tavistock. 35
- Williams, C. B. and Nickels, J. B. (1969) Internal-external control dimension as related to accident and suicide proneness. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 33: 485-94. 85
- Williams, J. D., Dudley, H. K. and Overall, J. E. (1972) Validity of the 16. P. F. and the M. M. P. 1. in a mental hospital setting. *Journal of Abnormal Psychology* 80: 261-70. 65
- Witkin, H. A. (1965) Psychological differentiation and forms of pathology. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 70: 317-36. 90, 92
- Witkin, H. A., Goodenough, D. E. and Karp, S. A. (1967) Stability of cognitive style from childhood to young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology* 7: 291-300. 89, 95
- Witkin, H. A., Lewis, H. B. and Weil, E. (1968) Affective reactions and patient-therapist interactions among more differentiated and less differentiated patients early in therapy. *Journal of Nervous and Mental Diseases* 146: 193-208. 91
- Wright, D. S., Taylor, A., Davies, D. R., Sluckin, W., Lee, S. G. M. and Reason, J. T. (1970) *Introducing Psychology. An Experimental Approach*. Harmondsworth: Penguin. 10
- Zubek, J. P. (1969) *Sensory Deprivation: Fifteen Years of Research*. New York: Appleton-Century-Crofts. 105
- Zuckerman, M. (1971) Dimensions of sensation seeking. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 36: 45-52. 106
- Zuckerman, M., Bone, R. N., Neary, R., Mangelsdorff, D. and Brustman, B. (1972) What is the sensation-seeker? Personality trait and experience correlates of the sensation-seeking scales. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 39: 308-21. 108
- Zuckerman, M., Kolin, E. A., Price, L. and Zoob, I. (1964) Development of a sensation-seeking scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 28: 477-82. 106
- Zuckerman, M. and Link, K. (1968) Construct validity for the sensation-seeking scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 32: 420-6. 109
- Zuckerman, M., Schultz, D. P. and Hopkins, T. R. (1967) Sensation seeking and volunteering for sensory deprivation and hypnosis experiments. *Journal of Consulting Psychology* 31: 358-63. 107

1 111010 991956

Bookline.hu

Központi Antikvárium

A szerzők – fiatal brit klinikai pszichológusok – áttekintik mindazokat a főbb személyiségelméleteket, amelyek a mai klinikai pszichológiában jelentős szerepet játszanak. Bemutatják többek között Freud, Kelly, Cattell és Eysenck elméleteit és a hozzájuk kapcsolódó személyiség-vizsgáló technikákat is. A könyv a nem szakember olvasó számára különösen érdekes, mert a személyiség lélektana az, ami a pszichológiai részterületek közül a legközelebb kerül a mindennapi élet problémáihoz, s ugyanakkor a legtöbb segítséget nyújthatja azok leküzdéséhez. A könyv ebből a szempontból is behatóan ismerteti és elemzi az egyes elméleteket.

